

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA, MÂDĂLIN-CORNEL VĂLEANU, *Cucuteni-Cetățuie. Monografie Arheologică*, în colecția *Bibliotheca MEMORIAE ANTIQUITATIS*, Editura "Constantin Matasă", Piatra-Neamț, 2004, 405 p. și 319 figuri.

Renumita așezare eponimă de la Cucuteni-*Cetățuie*, descoperită acum 121 de ani, a făcut subiectul unor prime explorări între anii 1885-1895 fiind cercetată în mod sistematic de către arheologul german Hubert Schmidt în anii 1909-1910. Rezultatele acestor din urmă investigații sunt concretizate, în anul 1932, într-o monografie publicată la Berlin, ale cărei concluzii, cu unele modificări și completări, sunt valabile și astăzi. Stațiunea de la Cucuteni a cunoscut o perioadă de umbără până în 1961, când un colectiv de arheologi format din Mircea Petrescu-Dîmbovița (responsabil), Marin Dinu (responsabil adjunct), Adrian C. Florescu, Attila László și Eugenia Păpușoi (membru) a reluat săpăturile în punctul de la *Cetățuie*, investigațiile continuând, an de an, până în 1966. Scopul noilor cercetări l-a constituit obținerea unor precizări de ordin stratigrafic și topografic relativ la fazele culturii Cucuteni, precum și lămurirea problemelor locuințelor din această așezare, aproape necercetate până atunci. Rezultatele acestor din urmă cercetări sunt sintetizate într-o lucrare monografică apărută în anul 2004.

Volumul debutează cu un scurt cuvânt înainte semnat de Mircea Petrescu-Dâmbovița, în care se prezintă, pe scurt, ansamblul cercetărilor arheologice desfășurate în zona comunei Cucuteni și principalele rezultate ale acestora, și în încheierea căruia autorul își exprimă mulțumirile pentru toți cei care au participat și au sprijinit apariția monografiei. În continuare, lucrarea este structurată pe douăsprezece capite, fiind însoțită de o bibliografie, o bogată ilustrație și de un rezumat în limba franceză.

Primul capitol, consacrat istoricului cercetării, prezintă evenimentele legate de descoperirea stațiunii de către Theodor Burada, insistându-se, cu deosebire, asupra primelor cercetări efectuate în stațiunea de la Cucuteni-*Cetățuie* de Nicolae Beldiceanu și de către colaboratorii acestuia. Într-un subcapitol separat sunt prezentate investigațiile sistematice ale arheologului german Hubert Schmidt și importantul rol pe care acesta îl joacă în stabilirea periodizării culturii Cucuteni.

În capitolul al doilea se realizează o descriere a mediului înconjurător specific zonei, prezintându-se poziționarea geografică a așezării precum și caracteristicile geologice și fizico-geografice ale regiunii, aceste date constituind instrumente utile în reconstituirea peisajului și mediului natural din perioada eneolică.

Capitolul al treilea debutează printr-o serie de considerații metodologice în cadrul cărora se prezintă tehnica de săpătură. Aceasta a constat în realizarea unui său longitudinal pe axa lungă a stațiunii, acesta fiind largit

în unele zone prin deschiderea unor suprafețe largi, numite complexele I-IV. De asemenea s-a urmărit și cercetarea celor două sănțuri de apărare. A doua parte a acestui capitol conține descrierea descoperirilor din cele patru suprafețe deschise, prezintându-se complexele identificate (locuințe, anexe și gropi) precum și inventarul acestora.

Complexele de locuire eneolitice sunt analizate sintetic în capitolul patru al lucrării, fiind prezentate diferențiat, în ordine cronologică, pe faze și subfaze, încercându-se, de asemenea, estimarea numărului total de locuințe din fiecare etapă de locuire. Se observă astfel o densitate sporită în timpul locuirii de fază A (cu un număr aproximativ de 60 de locuințe), o locuire sporadică în timpul fazei A-B (numărul presupus de locuințe este de 12) pentru ca în faza B densitatea locuirii să atingă valori maxime (aceste valori, numărul estimat total de locuințe este de 504, conduc autorii spre concluzia că în această etapă locuirea platoului a cunoscut sectoare preferențiale). De asemenea, sunt puse în evidență modalitățile de construcție ale platformelor și pereților locuințelor, precum și elementele de mobilier identificate precum vetră, cuptoare, lavițe, elemente cu un caracter special, de cult. Pe baza acestora din urmă se stabilește existența a patru construcții de cult (II/1, II/2, II/10, III/11) datând din faza B a culturii Cucuteni, din rândul căror se evidențiază locuința III/11 în cadrul căreia a fost identificată prezența unui jertfelnic. Din punct de vedere al soluțiilor constructive pentru locuințele aparținând nivelelor fazei B se remarcă utilizarea pietrei pentru realizarea platformelor.

Capitolul al cincilea analizează pe larg sistemul de fortificație al așezării eneolitice. Într-o primă parte sunt făcute considerații de ordin general, privitoare la intervențiile antropice asupra reliefului, în special asupra amenajării versanților, în scopul obținerii unei mai bune protecții a așezării, analizându-se rezultatele oferite de studiul fotografilor aeriene pentru o serie de stațiuni cuceruite. În continuare, sunt prezentate, în subcapitole separate, rezultatele primelor cercetări ale lui Hubert Schmidt și Gerhard Bersu, ca și cele ulterioare ale lui Adrian C. Florescu. Următorul subcapitol conține prezintarea sistemelor de fortificație ale stațiunilor cuceruite de la Hăbășești și Truseni. Capitolul se încheie cu analiza versanților ce mărginesc platoul *Cetățuie*, pe baza studiului fotografilor aeriene ajungându-se la concluzia că aceștia au fost special amenajați pentru îngreunarea accesului prin această zonă.

Capitolul al săselea prezintă unelele, armele și diverse obiecte eneolitice identificate în cursul investigațiilor

arheologice din anii 1961-1966. După câteva scurte considerații asupra vechilor descoperiri, primul subcapitol tratează uneltele din piatră. În deschiderea acestuia se efectuează o analiză a materiei prime utilizate, urmând prezentarea tipologică a materialului, acesta fiind încadrat în două mari categorii, în funcție de tehnica de prelucrare: cioplire sau șlefuire. Pieselet sunt prezentate global deoarece majoritatea acestora provin din contexte stratigrafice incerte. Următoarele două subcapitole descriu utilajul de os/corn și obiectele realizate din lut ars. Ultimul subcapitol este consacrat uneltele din metal (cupru). Dintre acestea din urmă se remarcă un topor de tip Vidra și un topor plat, cu pană dublă, descoperit într-o locuință din subfaza B₁, considerat de autori ca fiind o piesă unicat.

Capitolul săpté este dedicat descrierii ceramicii descoperite în așezarea de pe *Cetățuie*. Speciile ceramice sunt prezentate diferențiat, pe faze, în cadrul fiecărei stabilinu-se categoriile în funcție de tehnica de decorare: incizie, pictură, vase nedecorate/de uz menajer. Ceramica cucuteniană de tip C beneficiază de o tratare specială într-un subcapitol separat. Capitolul se încheie cu prezentarea ceramicii variantei Monteou descoperite în cadrul așezării.

Capitolul opt este structurat în două subcapitole care analizează statuetele antropomorfe, respectiv zoomorfe, descoperite în așezarea de la *Cetățuie* în timpul campaniilor din anii 1961-1966. În cazul plasticii antropomorfe autorul insistă și asupra problemelor de metodologie ridicate de studiu acestui tip de artefacte.

Capitolul nouă tratează, într-o primă parte, probleme generale legate de cronologia relativă și absolută a culturii Cucuteni, în continuare efectuându-se încadrarea, din punct de vedere al cronologiei relative, a așezării de la *Cetățuie*. Se stabilește astfel că locuirea de fază A din acest punct se încadrează în etapa Cucuteni A_{3a}, locuirea de fază A-B în etapa Cucuteni A-B_{2b}, rămânând încă nedeplin clarificată datarea relativă a locuirilor de fază B, încadrare generală în cadrul subfazelor Cucuteni B₁ și Cucuteni B₂.

În cadrul capitolului zece sunt descrise descoperirile provenind din perioade ulterioare locuirii cucuteniene. Aceste descoperiri sunt concretizate în special prin fragmente ceramice provenite din diferite medii culturale, precum Horodiștea-Erbiceni, Usatovo, Foltești, cultura amforelor sferice pentru perioada de tranziție la epoca

bronzului și culturilor Schneckenberg și Costișa pentru epoca bronzului. Descoperirile datând din a doua epocă a fierului sunt tratate separate și mai detaliat, din această perioadă fiind descoperite atât fragmente ceramice cât și diverse obiecte din bronz sau fier.

Capitolul unsprezece prezintă rezultatele studiilor interdisciplinare. Sunt redate astfel concluziile desprinse în urma analizării resturilor osteologice descoperite în timpul săpăturilor, datele obținute din studierea amprentelor umane, vegetale și de textile de pe fragmente ceramice, precum și din studiu aerofotografic al stațiunii și al zonelor din jurul acesteia. Un alt studiu cu rezultate interesante este cel care urmărește evoluția locuitorilor cucutenieni în zona din jurul așezării de la *Cetățuie*. Capitolul se încheie cu prezentarea rezultatelor obținute cu ajutorul arheologici experimentale și cu prezentarea problemelor ridicate de restaurarea și conservarea artefactelor descoperite la Cucuteni.

Capitolul al doisprezecelea cuprinde mărturii unor participanți la campaniile de săpătură desfășurate la Cucuteni între anii 1961-1966.

Înainte de a încheia, trebuie să spunem că am reșimțit lipsa unui tabel sintetic al formelor ceramice identificate, deși, din acest punct de vedere, lucrarea se constituie într-un nou argument pentru adoptarea unei terminologii unitare de definire a formelor ceramice, aceasta racordându-se la alte două lucrări de referință, și anume la monografiile dedicate așezărilor cucuteniene de la Hăbășești și Trușești. Trebuie spus că, deși constituie o lectură plăcută, nu putem găsi locul capitolului doisprezece într-o lucrare de strictă specialitate, cum este cazul lucrării de față. Un alt aspect, de data aceasta de ordin grafic, prin care lucrarea are de suferit, il constituie numărul redus de desene, deoarece, materialul fotografic, indiferent de calitate, nu poate fi considerat un substitut al reprezentărilor grafice. Dincolo de aceste mici imperfecțiuni, prezentarea monografică a stațiunii de la Cucuteni-*Cetățuie* reprezintă o lucrare de referință pentru istoricul cercetării culturii Cucuteni și credem că, prin traducerea într-o limbă de circulație internațională, această lucrare va deveni un reper și în literatura științifică de specialitate europeană.

GEORGE BODI

Scripta Praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata
(Ed. Victor Spinei, Cornelia-Magda Lazarovici și Dan Monah), Edit. Trinitas, Iași, 2005, 652 p.

În primăvara acestui an, lumea academică ieșeană și nu numai a sărbătorit pe unul dintre cei mai mari arheologi ai secolului nostru, acad. Mircea Petrescu-Dîmbovița, la împlinirea venerabilei vârste de 90 de ani. Evenimentul a fost marcat și prin editarea, de către Institutul de Arheologie din Iași, a unui volum omagial, primul dintr-o serie intitulată *Honoraria*. Ca o recu-

noastră a deosebitelor merite științifice ale sărbătoritului, Primăria Municipiului Iași a susținut finanțat apariția acestei lucrări în condiții grafice deosebite.

Volumul debutează cu o impresionantă *Tabula gratulatoria*, conținând nu mai puțin de 157 de nume de pe trei continente (p. 11-14), urmată de o trecere în revistă a vieții și activității sărbătoritului, în formă

bilingvă, engleză (p. 15-25) și română (p. 27-37). Partea introductivă se încheie cu o listă a lucrărilor publicate de către distinsul sărbătorit, listă la fel de bogată ca și activitatea științifică efectuată cu dăruire timp de atâtia ani (p. 39-59).

Corpul principal al lucrării (p. 65-635) este compus din 30 de studii, scrise atât în limba română (8 dintre ele), cât și în engleză (8), franceză (7), germană (6) și spaniolă (1). Acest aspect conferă nu numai posibilitatea unei largi circulații a volumului, dar reflectă și gradul în care arheologii din întreaga lume și-au dat mâna pentru a-l omagia astfel pe unul dintre cei mai distinși reprezentanți ai breslei. Studiile cuprind în acest volum acoperă un larg interval cronologic, de la paleolitic până la perioada geto-dacă, ca o reflectare, parcă, a largilor preocupări ale celui sărbătorit, cele mai multe dintre ele (aproape jumătate) referindu-se la perioada neo-neolitică.

Atrag atenția, prin metodele moderne pe care le implică, două dintre articole, și anume cel al Lindei Ellis, privind analiza ceramicii Precucuteni de la Târgu Frumos (p. 261-270) și cel al lui Florin Scurtu, referitor la imaginile geo-fizice ale așezării cucuteniene Scânteia (403-423). Primul dintre ele prezintă rezultatele analizei microscopice a nouă fragmente ceramice, la care s-au urmărit tipul de ardere, degresantul și incluziunile naturale. Concluziile studiului privind tehnologia sunt reduse, datorită dimensiunii mici a eșantionului supus analizei. Cu toate acestea, prin modul nou, pentru arheologia românească, de abordare a problemei tehniciilor de preparare și de ardere a vaselor, acest demers este binevenit. Al doilea studiu remarcat de noi ilustrează o fericită colaborare între arheologie și fizică despre care, cu regret trebuie să o recunoaștem, este încă destul de rară în arheologia românească deși, așa cum se atrage atenția încă din primele rânduri, „cercetarea geofizică, comparativ cu cea arheologică, este mult mai rapidă, mai ieftină și total nedistructivă”. Sunt explicate, pe scurt, metodele cercetării geofizice și apoi se oferă mai multe informații având la bază cazul concret al așezării cucuteniene de la Scânteia. Din păcate, la editarea volumului nu s-a ținut cont de un detaliu, și anume acela că, atunci când face trimitere la ilustrație, autorul vorbește despre culori și explică cum pot fi aceste interpretate, planșele fiind publicate alb-negru. Poate că

nu ar fi o problemă, dacă aceste culori nu ar reprezenta tocmai cheia înțelegерii imaginilor, cel puțin a figurii 4.

Un alt studiu interesant este cel semnat de Douglas Bailey, *On the Absence of Burial Ritual in Cucuteni-Tripolie Communities* (p. 329-339). S-a discutat mult pe marginea absenței unor descoperiri sigure care să ilustreze ritualul funerar practicat de comunitățile precucuteniene și cucuteniene, singurele resturi omenești fiind reprezentate fie de fragmente osoase izolate amestecate cu materialul din stratul cultural, fie de înmormântări de un caracter deosebit (Traian, Scânteia). După o scură prezentare a descoperirilor de până acum, autorul încearcă să răspundă la întrebarea „Unde sunt cadavrele?” și susține că „tiparele de înmormântare nu reflectă o structură socială”. Plecând de la un studiu al lui Mike Parker Pearson, autorul merge pe ideea corpului ca artefact și afirmă că în multe comunități sud-est europene ceremonia de înmormântare era unul dintre cele mai importante mijloace de „licitare” pentru identitate, aparținere de un grup, încorporare și excludere și că absența unui set de ceremonii de acest gen în așezările Cucuteni-Tripolye este neobișnuită și că s-ar putea ca alte ceremonii, cum ar fi fragmentarea de obiecte, să fie o alternativă. Explicația autorului pentru lipsa înmormântărilor în cadrul comunităților Cucuteni-Tripolye este aceea că modul cucutenienilor de percepcie a ființei, persoanei și eu-lui s-a detașat de vehiculul fizic al corpului și a trecut spre statuetele și vasele antropomorfe.

Volumul se prezintă în condiții grafice bune, însă trebuie să semnalăm și câteva greșeli care, dat fiind existența a trei editori, nu ar fi trebuit să își găsească locul într-o lucrare cu un grad ridicat de profesionalism. Este vorba despre lipsa fig. 7-10a, 14-17, 22-25, 30., altfel spus a paginilor 370-371, 374-375, 378-379, 382-383 din articolul privind figurinile de lut ars de la Ormătug care au fost lăsate albe și despre pagina 623, care a fost tipărită în oglindă.

Lucrarea reprezintă încununarea efortului mediului științific de a-i aduce un omagiu arheologului cu cea mai lungă activitate științifică (ce încă mai continuă) și, prin numeroasele studii deosebit de interesante care acoperă o paletă largă de subiecte, reprezintă o lucrare de referință.

RALUCA KOGĂLNICEANU

NICOLAE URŞULESCU, SORIN IGNĂTESCU, *Preutești-Halță. O așezare cucuteniană pe valea Șomuzului Mare*, Casa editorială „Demiurg”, Iași, 2003, 157 p. și 139 fig.

Această lucrare, apărută cu sprijinul finanțier al Fundației „Cucuteni pentru mileniul III” din București, a fost realizată de prof. dr. Nicolae Ursulescu, prodecan al Facultății de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași și muzeograf drd. Sorin Ignătescu de la Muzeul de Istorie din Suceava în cadrul Centrului Interdisciplinar de studii arheohistorice al Universității „Al. I. Cuza” din Iași, prin grantul

Viața și ambientul comunităților eneolitice la est de Carpați (cercetări interdisciplinare), finanțat de Complexul Național al Cercetării Științifice din Învățământul Superior.

Capitolul I – *Problemele introductive*, cuprinde *Cuvânt înainte*, istoricul cercetărilor, cadrul geografic și descrierea săpăturii, stratigrafie. În *Cuvânt înainte* se menționează că în zona Podișului Fălticenilor, subunitatea Podișului

Sucevei, s-au efectuat cercetări metodice de la sfârșitul secolului al XIX-lea și în continuare, în mai multe stațiuni cucuteniene, de N. Beldiceanu, Gr. Buțureanu, V. Ciurea, Vl. Dumitrescu, N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovîja, Emilia Zaharia, N. Ursulescu, Dragomir Popovici, Șt. Manea, S. Marinescu-Bilcă și I. Mareș.

În lucrarea de față N. Ursulescu și S. Ignătescu publică rezultatele cercetărilor arheologice din anii 1977-1979 din așezarea de la Preutești-Hâltă, aducând contribuții relativ la aspectul local al fazei A a culturii Cucuteni, precum și la trecerea în zona respectivă de la faza A la faza A-B. Prelucrarea integrală a materialelor s-a făcut de S. Ignătescu, cu concursul prof. dr. S. Haimovici pentru piesele arheozoologice și prof. dr. C. Catana pentru materialul litic. Un sprijin esențial din punct de vedere material pentru realizarea acestei monografii a fost acordat de dr. Romeo Dumitrescu, președintele Fundației „Cucuteni pentru mileniul III” din București.

Tot parteia introductivă cuprinde și istoricul cercetărilor din stațiunea Preutești-Hâltă din 10 noiembrie 1974, 11-30 iulie 1977, 19-30 mai 1978 și 26 mai-4 iunie 1979, precum și cadrul natural, respectiv elementele geologice, geomorfologice și particularitățile geografice ale Podișului Fălticenilor, un vast interfluviu străbătut de râurile Racova (afuent al Sucevei), Șomuzul Mic și Mare, dependente de Siret și de unii afluenți ai Moldovei.

Așezarea cucuteniană de la Preutești-Hâltă reprezintă un fragment din prima terasă de 110 m x 75 m de pe stânga Șomuzului Mare, cu înălțimea de 8 m și lată de 260 m, racordat spre Nord de Dealul Holm și prevăzut spre Vest de pante abrupte. Acest capitol se încheie cu descrierea săpăturii din 1977-1979 pe o suprafață de 238 m², constând din șanțuri și casete, suprafață stațiunii fiind împărțită în carouri cu latura de 1 m. Prin aceste cercetări s-a precizat că primii ocupanți ai stațiunii au fost din faza Cucuteni A3, locuirea având loc în patru etape, atestate prin locuințe, anexe și gropi.

După aceasta urmată o locuire sporadică în Hallstattul timpuriu, aparținând aspectului Grăniceresci al culturii Gáva-Holíhrady.

În capitolul al II-lea privitor la habitat sunt prezentate descoperirile din resturile a patru locuințe (1, 2, 3 A și 3 B) și anexe, precum și din cinci gropi, datând din cele 4 etape ale fazei Cucuteni A3. În ceea ce privește locuințele, două din ele (3 A și 3 B) cu platformă relativ dreptunghulară și din structură lemnosă, au avut două încăperi identificate pe baza unei vetră, accesul dintre încăperi realizându-se, după autor, print-o întărere a peretelui despărțitor, intrarea în locuință 1 fiind pe latura de vest, iar pentru locuință 2 s-a presupus, pe baza unor bucăji de lut cu perforații, prezența și a unui cupor. La rândul lor, vestigiile locuinței 1 au acoperit total sau parțial câteva gropi de formă ovală sau neregulată.

La capitolul al III-lea, *Unele și arme* este prezentat utilajul litic cioplit, litic șlefuit și litic neprelucrat, obiectele de os, corn și lut.

A. În ceea ce privește *utilajul litic cioplit*, sunt avute în vedere piesele din silex, marnă fosată bituminoasă, care a suferit o decarbonizare și o silificiere parțială și silit de culoare galbenă și brun-cenușie, gresie, silicolit și șist de Audia. Din aceste materii prime, pe lângă nuclee, s-au obținut lame retuse, cele mai multe cu retuze de uzură și neretușate, uneori cu o scobitură (encoche), precum și străpungătoare și gratoare de silex, un burin din șist de Audia, un vârf de săgeată pe lamă, cu baza dreaptă.

Până în prezent nu au fost semnalate piese geometrice, microlite sau vârfuri de suliță, nefiind exclus să se găsească prin cercetările viitoare.

B. *Utilajul litic șlefuit* din alte roci decât silexul, respectiv din categoria silitelor, fiind preferate cuarț, silitete, cu duritate mai mare.

Din punct de vedere tipologic, pe baza clasificării lui O. Cotoi și C. Grasu din 2000, în funcție de modul de dispunere a piesei față de coadă și nu de forma geometrică sau de dimensiuni, s-au deosebit: topore neperforate, simetrice în profil longitudinal, însumând la Preutești 50 din totalul uneletelor de piatră șlefuită și tesle, cu tășul arcuit dispus transversal față de axul longitudinal al cozii, în procent la Preutești de 22% din totalul uneletelor de piatră șlefuită.

La acestea se adaugă dăltile, caracterizate prin forma alungită, îngustă, cvasidreptunghulară, cu secțiunea transversală dreptunghulară și cea longitudinală simetrică sau asimetrică.

C. *Utilajul litic neprelucrat*. Din această categorie fac parte percoatoarele realizate din silicolit, silexit, microgranwecke cuarț-litic, cuarț silit și gresie. În această categorie intră probabil, o nicavală și percurtorul ei, râșnițele și frecătoarele lor pentru măcinarea cerealelor.

D. *Obiecte de os și corn*. Sunt menționate un metatars de bovidiu utilizat ca șlefuitor, o daltă plată cu vârf șlefuit și un ac din os și poate o coadă de lingură sau spatulă, două coarne cu urme de utilizare la capăt, folosite ca împungătoare.

E. *Obiecte de lut*. Slab reprezentate, doar două obiecte, unul sferic, reprezentând probabil un proiectil de prăerie și altul rupt de la bază, de formă ovală și de întrebuințare necunoscută.

Capitolul al IV-lea. *Ceramica*.

A. *Starea de conservare*. Unele exemplare păstrate foarte bine, însă majoritatea extrem de corodate.

În locuința nr. 1 acest material nu a fost afectat de intervenții ulterioare, spre deosebire de locuința nr. 2 mult deranjată din vechime, cu material ceramic cu stare proastă de conservare. Locuința 3A a fost urmată de o nouă locuire imediată și a folosit materiale ceramice din etapa precedență, iar în locuință III B ceramică a suferit numeroase distrugeri din eneolicic, epoca bronzului (probabil Hallstattul timpuriu) și perioada modernă.

În gropi materialul ceramic s-a păstrat mai bine, mai ales în groapa nr. 1, mai adâncă și acoperită de vatra locuinței nr. 1.

Păstrarea diferită din punct de vedere calitativ a ceramicii din cele patru nivele a permis doar parțial urmărirea evoluției ei.

B. Categori, forme, decoruri

Autorii au deosebit trei categorii de ceramică, respectiv de tradiție precucuteniană, pictată și de uz comun.

Prima, de tradiție precucuteniană, într-o cantitate relativ mică, ca în așezările de la Cucuteni sau Hăbășești, este, în general, dintr-o pastă mai puțin fină, cu pietricele și cioburi pisate și foarte rar dintr-o pastă de calitate mai bună, cu nisip ca degresant. Categoria aceasta, cu decor din linii adâncite, de lățime de obicei medie, însotite de alveole rotunde și de motivul „dinti de lup” este uneori canelată sau cu pictură, îndeosebi roșie și albă, precum și cu decor plastic.

Ca forme se deosebesc: vase bitronconice de tipul paharelor, cu gâtul înalt și corpul bombat sau cu buza ușor evazată, gâtul scurt și corpul bombat; vase piriforme; străchinii cu pereții drepti; capace cu mai multe variante și un rest de vas-binoclu.

Categoria pictată, reprezentată cel mai bine, se remarcă prin pasta compactă, bine frâmantată și cu lut, nisip și uneori cu cioburi pisate în compozitie și prin netezire cu spatule din os sau lemn ori cu piese din silex, precum și, în deosebi prin pictură tricromă, uneori tetracromă, înainte de ardere, cu nuanțe de alb, roșu, vișinu sau brun și negru ciocolat. Lipsesc pictura bicromă, iar în multe cazuri este monocromă cu roșu. Prin particularitatele decorului pictat, așezarea de la Preutești-Hăltă se încadrează, de autor, mai aproape de faza Cucuteni A4.

După pictare vasele erau uscate din nou și apoi arse în cuptoare într-o atmosferă oxidantă la o temperatură de circa 700-900°C, prin analogie cu ceramică de la Hăbășești.

Ca forme, cele mai multe exemplare aparțin paharelor sau cupelor, cu o mare varietate de forme, cele mai multe fiind cu gâtul mediu, buza ușor evazată și corpul puțin bombat, corespunzătoare tipurilor If de la Hăbășești și EC de la Truștești, cu decor spiralic și unghiular, cu constatarea că la Hăbășești metopele nu sunt separate de romburi (Al. Dumitrescu și colab., 19-54, vol. LXXXI/6). Sunt menționate, în continuare, și alte forme de vase pictate, respectiv vase bitronconice mai mari cu paharele, asemănătoare însă ca formă, vase cu gâtul mai înalt și cu corpul bombat la partea de jos; vase bitronconice de dimensiuni mari, cu corpul globular și cu gura strâmtă, probabil pentru păstrarea băuturii, dintre care unele cu gâtul înalt, buza răsfârțită și cu două proeminențe-toarte pe diametru maxim; vase piriforme, cu decor tectonic pictat pe gât și corp; vase bitronconice cu gâtul de înălțime medie, bine separat de corp și cu jumătatele aproape egale; vase bitronconice cu gâtul mai scurt și cu corpul mult mai mare cu următoarele două categorii, stabilite pe baza raportului dintre gură și diametru maxim: 1) cu gura strâmtă și gâtul drept și 2) cu gura mult mai largă și cu prag între gât și corp; vase bitronconice de tip crater, cu decor din benzi roșii subțiri

mărginite cu negru, pe fond alb; vase cu picior înalt, cu sau fără recipient (fructieră) și cu pictură tricromă, formă foarte răspândită, cu recipient în formă de bol sau străchină și cu piciorul evazat la bază și bombat în partea de sus, formă căreia îi aparține vasul cel mai frumos de la Preutești, decorat pe recipient cu arcuri de cerc, deschise în sus și în jos, secundate de fragmente de arcuri, iar la interior cu spirale albe în formă de „S”; străchinii, cu evidențierea a buzei și cu o strâmtoare accentuată în zona racordării cu piciorul vasului, pictate la exterior și interior; străchinii de mari dimensiuni cu umăr evidențiat, apropiate de crater, formă rară cu decor tectonic pe gât și corp, din meandre unghiulare îmbinate și spirale în „S” culcat; asociate cu diferite motive geometrice (trapeze, triunghiuri) pictate cu alb; rezervate din fond; vase cu corp înalt, alungit, cu o proemință sub gât, pictate la interior și exterior, păstrându-se doar mici pete de culoare; vase de tip bol, cu torți late, perforate vertical, cu înălțimea aproximativă egală cu diametrul gurii sau mai mică și cu sau fără torți, într-un caz cu motive geometrice și spirale la exterior, iar la interior cu un meandru; capace cu umăr evidențiat și mâner cilindric, decorate cu motive spirale și unghiulare, precum și cozi de linguri sau polonice, multe cu găuri, iar unele cu resturi din decorul tricrom și cu urme clare de ardere secundară.

Ceramica de uz comun, cu caracter gospodăresc, dintr-o pastă mai puțin epurată, cu cioburi pisate și pietricele în compozitie ei și cu ardere insuficientă cu temperatură de 300-400°C, este ilustrată prin străchinii cu gura larg deschisă; boluri cu buza înăoită spre interior; vase fructieră de mari dimensiuni; vase de formă tronconică cu buza înăoită spre interior și vase miniatură. Vasele din această categorie sunt decorate cu un brâu piezis de alveole sunt buză și prin săruri intercalate de incizii verticale.

De o calitate mai bună, cu o pastă similară celei pictate, majoritatea este decorată cu barbotină, motive plastice, alveole, brâu crestat sau sunt pictate cu roșu.

Vasele din această categorie au forme de chiup cu gâtul scurt, drept și corpul bombat, de boluri nedecorate, de vase înalte pictate cu roșu, de vase miniatură în formă de boluri, de străchinii tronconice, de vase bombate și de vase-fructieră.

V. Plasica

A. Plasica antropomorfă

În total opt fragmente de statuete plus cinci conuri de lut, găsite mai mult în gropi sau în afara complexelor, din pastă de foarte bună calitate sau din pastă ușor grosieră și mai puțin omogenă, din pastă foarte bună, puternic oxidantă sau reducătoare sau din o pastă cu arderea mai puțin bine dirijată, de culoare neuniformă, dovedind simultaneitatea ardcerii oxidante și reducătoare. Alteori cu o ardere inițială reducătoare și apoi cu una oxidantă, fără de semințe de cereale sau făină în pastă.

Majoritatea din mai multe fragmente, ulterior lipite și acoperite cu un strat de lut, pe care s-a aplicat decorul.

Statuetele s-a presupus că au fost făcute din trei bucăți, dintre care două erau picioarele și a treia partea superioară a corpului.

Cele mai multe fragmente din stațiunea de la Preutești-Haltă erau feminine, mici și mijlocii, în poziție verticală. Cea mai reprezentativă piesă prezintă în zona gâtului un colier din trei elemente triunghiulare și cu un pandantiv semicircular în centru. Piese triunghiulare pe colier s-au semnalat și pe plastică incizată de la Scânteia și Trușești. De la gât în jos statuetele au fost decorate cu arcuri de cerc circumscrise în stânga și dreapta torso-ului.

Pe alte exemplare de plastică feminină incizată, decorul îl constituie „V”-urile, dispuse, cu o excepție, pe laturile din dreapta.

La alte statuete, suprafața picioarelor este împărțită în triunghiuri, cu linii paralele în interior, iar spatele și abdomenul sunt decorate cu romburi inscrise la care se adaugă pe spate un motiv cruciform din centrul romburilor.

Pe un picior drept al unei statuete, în zona genunchiului, pe dreapta, sunt două proeminențe și pe stânga una singură, cu semnificație de semne de încălțăminte.

Alte exemplare de plastică feminină de la Preutești-Haltă sunt nedecorate. La toate acestea se adaugă și două fragmente de vase antropomorfe, cu analogii la Rugininoasa, Hăbășești și Scânteia.

B. Plastică zoomorfă

Este mai bine reprezentată, păstrându-se, în general, trunchiul.

Statuete zoomorfe s-au găsit în condiții secundare, abandonate, din pastă în general de bună calitate, conținând lili, nisip fin și cioburi pisate, și cu ardere oxidantă.

În general, această plastică este nedecorată.

Identificarea speciilor este dificilă, datorită fragmentării materialului și schematizării reprezentărilor. S-au deosebit, pe baza unor trăsături, bovine, ovine și ovicaprine. În afară de acestea, s-au mai descoperit în așezarea de la Preutești-Haltă și trei prototipi zoomorfi de mari dimensiuni, identificându-se în două cazuri și forma vasului pictat (castron), pe care au fost aplicate, imediat sub buză. A treia prototipă, provenind tot din groapa nr. 1, era în o stare mai avansată de distrugere.

În așezarea de la Preutești-Haltă s-au mai găsit și cinci conuri de lut ars, din care trei în groapa nr. 1, unul în șanțul nr. 2 și unul în locuința nr. 2, cărora li s-au dat diferite interpretări, autorul inclinând pentru ipoteza folosirii lor ca pintadere.

La acestea se adaugă și un picior cu baza plată de la o măsuță de tip altar, de lângă vatra locuinței 1.

Capitolul VI. A. Cultivarea plantelor

În acest capitol autorul tratează următoarele probleme: A. Cultivarea plantelor; B. Creșterea animalelor și vânătoarea; Analiza materialului arheozoologic; C. Culesul și D. Meșteșugurile.

A. *Cultivarea plantelor.* Pe baza descoperirii depozitului de semințe carbonizate din așezarea parțial contemporană de la Preutești-Cetate, la 5 km de Preutești-Haltă se

consideră că la Preutești-Haltă s-au cultivat cel puțin orzul, ovăzul și grâul, atestate prin unele descoperiri litice (tesle, râșnițe, chiup mare pentru păstrarea cerealelor sau a fânei).

B. *Creșterea animalelor și vânătoarea.* Informații directe mai bogate. Pe baza materialului osteologic s-au determinat următoarele specii de animale domestiice: bovidee, ovine, ovicaprine și de specii sălbatică: cerbul, căpriorul, mistrețul și castorul. În ceea ce privește calul, în procent foarte mic (1%), nu se poate preciza dacă este vorba de specia sălbatică sau domestică.

Analiza materialului arheologic. Se dau caracteristicile morfologice și biometrice ale materialului faunistic provenit din locuințe (1 și 2) și două gropi (1 și 2), făcându-se conexiuni cu datele mai vechi din literatură (prof. dr. S. Haimovici 1987, p. 157-166). Pe baza acestor date s-au desprins și unele concluzii, avându-se în vedere atât aceste caracteristici, cât și frecvența speciilor și legăturile lor cu ambientul.

Astfel, numărul mare de moluște din așezare atestă că locuitorii ei erau și culegători de moluște, care le furnizau o căd infimă de proteine animale.

În ceea ce privește creșterea mamiferelor domestiice, acestea au avut frecvența cea mai mare, respectiv taurinele, porcinele și ovicaprinele, creșterea lor fiind considerată ca o ocupație de bază, față de care vânătoarea era secundară, dar importantă.

Mamiferele sălbatică și îndeobsebi cele domestiice, pe lângă „alimente”, dădeau și alte tipuri de resturi pentru o gospodărie: coarne, oase, păr, piei, blană, produse moi ca vezica urinară, intestine, tendoane și.a.

În ceea ce privește ambientul, spre deosebire de azi, toată zona era acoperită de mari păduri de foioase, păduri de stejar și cu alte specii de arbori și arbuști și de esență moale (arinul, sălcilele).

C. *Culesul.* S-au identificat 37 specii de gasteropode și 3 de lamelibranhiate.

D. *Meșteșuguri.* S-au practicat următoarele meșteșuguri casnice în așezarea de la Preutești-Haltă:

1. *Olăritul.* Trebuie să fi existat cuptoare de ceramică cu ardere reverberantă. Unele vase au fost modelate cu ajutorul unui sistem rotativ; arderea vaselor putea să aibă loc chiar pe vetrile din locuințe.

2. *Prelucrarea pietrei.* Sunt dovezi directe pentru lăsatul pietrei în așezare.

3. *Prelucrarea lemnului.* Sunt dovezi indirecte.

4. *Construcția locuințelor.* Existau meșteri specializați.

5. *Confectionarea textilelor și a îmbrăcămintii.* Sunt dovezi indirecte.

III. Încadrare cronologică-culturală

Nu există bicromie la Preutești-Haltă, iar cele mai multe analogii sunt din faza Cucuteni A de la Hăbășești și Trușești.

După cronologia lui A. Nițu, așezarea de la Preutești-Haltă datează din subfaza Cucuteni A3b, iar în cazul descoperirii de bicromie s-ar putea să fie din subfaza A3a.

După N. Ursulescu s-ar putea să dateze de la sfârșitul subfazei A3a și începutul subfazei A3b, fiind mai târziu decât așezările de la Trușești, Hăbășești și Cucuteni-Cetăție, dar mai timpuriu decât stațiunile Ruginioasa sau Scânteia.

O moștră de os din nivelul Cucuteni III de la Preutești-Haltă, pe bază de analiza C14 s-a datat 3473 ± 26 b.c. recalibrat și calibrat 4342-4243 și 4350-4235.

Deci, stațiunea de la Preutești-Haltă ar fi printre cele mai timpuriu dintre așezările fazei Cucuteni A3.

Așezarea de la Preutești-Cetate este contemporană parțial cu așezarea de la Drăgușeni, pe baza datelor C14 și apărând aspectului local Hăbășești al fazei Cucuteni A, cum a fost definit de D. Boghian în 2002, prezentând și unele elemente ale aspectului Drăgușeni.

VIII. Concluzii.

Deși s-a cercetat la Preutești-Haltă cca. a 30-a parte din suprafața stațiunii, totuși ea a furnizat unele date importante pentru sfârșitul fazei Cucuteni A în zona Podișului Fălticenilor, după cum urmează:

1. Locuire nefințată de-a lungul celor patru etape, probabil de la sfârșitul subfazei Cucuteni A2, cum sugerează singura dată C14 și până la sfârșitul subfazei A3, cum o atestă unele influențe ale aspectului Drăgușeni.

2. Așezarea de la Preutești-Haltă s-ar paraleliza cu prima etapă din așezarea de la Preutești-Cetate, de la 5 km depărtare, neîngând însă nivelul celei de a doua.

etape, în care sunt indicii clare ale subfazei A4, marcând treccerea spre faza A-B.

3. Așezarea de la Preutești-Haltă aparține tipului de așezare „de vale”, de pe prima terasă neinundabilă, care, prin cele trei pante, are aspectul de cetăție, nefiind exclus să fi avut un sănț de apărare într-o mică înșeuare spre Dealul Holm.

4. Descoperirile de la Preutești-Haltă atestă și ele unitatea aspectului culturii materiale și al vieții spirituale ale comunităților culturii Cucuteni din toată aria de răspândire a acestei culturi, precum și unele particularități locale, dovedind adaptarea la mediul specific în care se află această așezare.

Lucrarea este însoțită de lista ilustrațiilor (p. 110-112), de un rezumat în limba franceză (p. 113-115), de un indice general (p. 116-117), de bibliografie (p. 118-120) și la urmă de un catalog selectiv ilustrat al descoperirilor (p. 123-157), conținând denumirile pieselor, dimensiunile lor, locul descoperirii și scurte descrieri ale descoperirilor.

În încheiere, considerăm că lucrarea respectivă, întocmită de prof. Nicolae Ursulescu și muzeograf drd. Sorin Ignătescu, privitoare la rezultatele cercetărilor de la așezarea cucerită de la Preutești-Haltă, este utilă, prezentând interes îndeosebi pentru specialiștii în domeniul culturii Cucuteni.

MIRCEA PETRESCU-DIMBOVIȚĂ

DRAGOMIR NICOLAE POPOVICI, *Cultura Cucuteni. Faza A. Repertoriul așezărilor*, Piatra Neamț, 2000.

În anul 2000, în seria *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, VIII, a complexului Muzeal județean Neamț, a apărut volumul *Cultura Cucuteni. Faza A. Repertoriul așezărilor* de Dragomir Nicolae Popovici. În introducere la această deosebită de utilă lucrare cu privire la cultura Cucuteni (faza A), autorul menționează repertoarele arheologice ale culturii Cucuteni ale județelor Botoșani, Vaslui, Iași, Brașov, Covasna și Harghita, precum și descoperirile acestui complex Cucuteni-Tripolie din stațiunile din Republica Moldova și Ucraina. Cu acest prilej, autorul s-a referit la lipsa unui corpus al așezărilor complexului Cucuteni-Tripolie din tot spațiul de răspândire al acestui complex, deocamdată fiind avute în vedere de el numai așezările din faza Cucuteni A, urmând să se includă în viitor și așezările din fazele Cucuteni A-B și B.

Pentru a se evita unele repetări, în volumul de față se prezintă numai cadrul fizico-geografic, organizarea spațiului, tipurile de așezări și repertoarul acestora din faza Cucuteni A. În legătură cu repertoarele arheologice județene sau regionale ale așezărilor acestui complex s-a constatat de autor, în mod just, următoarele: 1) ordonarea stațiunilor în lucrarea din 1985, elaborată de Dan Monah și Ștefan Cucuș, a fost în ordine alfabetică, neînțându-se seama de structura formelor; 2) numerotarea a fost

uniformă de la 1 la 1151 pentru județul Iași, așezările din Addenda fiind prezentate în continuare, tot alfabetic (1152-1373); 3) s-au folosit în același timp cifre romane, arabe, precum și litere mari și mici, îngreunându-se utilizarea lor.

Descoperirile cunoscute, ordonate alfabetic și numerotate, putându-se completa ușor cu descoperirile ulterioare, conțin următoarele elemente: un cod numeric din patru și maxim opt cifre, din care una sau două cifre pentru codul județului, comunie sau satului. Acest sistem permite o mai ușoară găsire a informației, sub rezerva unor modificări mici de natură administrativă și faciliteză prelucrarea informațiilor strict necesare.

Pentru fiecare descoperire s-au introdus următoarele date: de caracter topografic privitoare la starea de conservare, suprafață, cercetările efectuate, locația materialelor și bibliografie, în ordine alfabetică cât mai completă.

În ceea ce privește anexele, din România sunt folosite hărți numai pentru descoperirile certe din fiecare județ, codul numeric al așezărilor trebuind să corespundă cu acele din fiecare așezare cartografiată.

Pentru descoperirile din Republicile Moldova și Ucraina, lipsind hărțile corespunzătoare, s-au preluat acelele publicate de V. Sorokin.

Descoperirile din teritoriile Republicilor Moldova și Ucraina au fost prezentate, pentru unitatea lucrării, după aceleași criterii. Neavându-se acces totdeauna la bibliografia primară și nepuțindu-se cartografia totdeauna fiecare aşezare, conform cu actuala structură administrativă, lucrarea a avut de suferit, sperându-se ca prin cercetările viitoare să se depășească aceste obstacole.

Autorul menționează, în continuare și alte dificultăți: transcrierea numelor proprii rusești sau ucrainene, precum și ceea ce i-au fost de folos, respectiv discutate cu numeroși colegi, și permisiunea de a publica discuțiile și chiar materialele, uneori inedite, din săpăturile acestora, documentarea în muzeele din Moldova (Iași, Botoșani, Suceava, Bacău, Roman, Vaslui), studierea materialelor din arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” din București și sprijinul primit din partea dr. S. Marinescu-Bîlcu, conducătoarea tezei de doctorat a autorului, prof. dr. M. Petrescu-Dîmbovita, Alexandra Bolomey, dr. A. Nițu, dr. Șt. Cucoș, dr. D. Monah, dr. Magda Manu, dr. Gh. Dumitroaia, directorul complexului muzeal județean Neamț, dr. Ruxanda Alaiba, Emil Ursu și colaboratorilor săi, precum și dr. George Dumitru, care a ajutat la realizarea planșelor fotografii din volum și Ministerului

Culturii și Cultelor, care a sprijinit programul, datorită căruia a apărut acest volum.

În continuare, în capitolul I autorul a tratat istoriografia culturii Cucuteni, respectiv istoriografia românească, fazele evolutive ale cercetării pe teritoriul României, cercetarea culturii Cucuteni până la cel de al doilea război mondial, începăturile, cercetările de teren, cercetarea culturii Cucuteni după cel de-al doilea război mondial, momentul sintezei și istoriografia rusă/sovietică. Pe lângă studiile și lucrările monografice au apărut și repertoriile arheologice ale culturii Cucuteni ale unor județe din Moldova (Iași, Vaslui, Botoșani) și S-E Transilvaniei (Brașov, Covasna și Harghita), precum și volumul din 1985 privitor la aşezările culturii Cucuteni din România de D. Monah și Șt. Cucoș. La acestea se adaugă și repertoriile aşezărilor din Republicile Moldova și Ucraina din volumul lui Dragomir Nicolae Popovici din anul 2000.

O altă direcție de cercetare, după autor, o constituie cercetările pluridisciplinare, efectuate în special de un colectiv condus de dr. S. Marinescu-Bîlcu în stațiunile de la Tărpești (jud. Neamț) și Drăgușeni (jud. Suceava).

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA

ION MAREŞ, Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României. The Metallurgy of Cooper in the Romanian Neo-Neolithic, Editura Bucovina Istorica, Suceava, 2002, 482 p., 73 fig. și 18 hărți, editor Constantin-Emil Ursu.

Prefață semnată de dr. Dan Monah, cercetător principal I la Institutul de Arheologie din Iași, care a evidențiat motivele lucrării, pe care o consideră de referință pentru toți cei care se interesează de începăturile metalurgiei aramei pe teritoriul României. În continuare urmărează introducerea și sase capitole ale autorului lucrării: 1) istoricul cercetărilor; 2) condițiile de descupere; 3) proveniența aramei; 4) prelucrarea aramei; 5) tipologia, cronologia, răspândirea și utilizarea pieselor de aramă; 6) considerații generale, precum și partea a doua cu corpus-ul descoperirilor de obiecte de aramă din neo-eneoliticul României.

În introducere autorul se referă la baza documentară, respectiv la resursele de cupru utilizate pentru realizarea pieselor de aramă din neo-eneoliticul României, la problemele tehnologilor utilizate în metalurgia cuprului, bazându-se pe datele din literatura de specialitate română și străină, precum și din experiența proprie. La rândul lor, obiectele de cupru din neo-eneoliticul României sunt clasificate în următoarele categorii: 1) grupele morfo-funcționale, respectiv: uinelte (A), uinelte și arme (A.B.), arme (B), podoabe (C), uinelte și podoabe (A.C.) și diverse (D); 2) grupele morfo-tehnice sau grupele tipologice, notate cu cifre arabe: A.B.4 – topoare cu două tâișuri, notate cu cifra arabe: A.B.4 – topoare cu două tâișuri dispuse în cruce (topoare-târnăcop); 3) tipuri notate cu cifre arabe A.B.4.2 – tipul Jászladány și 4) variante

tipologice, notate cu cifre arabe: A.B.4.2.1. – varianta Târnăvița. În cadrul categoriilor morfo-funcționale au fost definite tipurile și variantele lor, catalogate după clasificare autorului (dălti, ciocane, cârlige de undijă, cârlige, străpungătoare, cuțite, pumnale, brățări, verigi, inele, mărgele, butoni, cercei, coloane, cincători, pandantive, ace și diverse, iar pentru altele (grupa topoarelor) s-a folosit tipologia din 1975 a prof. Al. Vulpe relativ la topoarele de cupru din România, la care I. Mareș a mai adăugat unele tipuri noi, completând corpus-ul descoperirilor cu astfel de piese după 1975.

Morfologia cuprinde datele esențiale relativ la descrierea pieselor, iar morfometria parametri dimensionali (cm, kg).

S-au catalogat numeroase piese de cupru, după caracteristicile proprii, care le definesc și în același timp le separă.

S-a acordat atenția cuvenită și problemei contextului în care au fost descoperite piesele de cupru, respectiv descoperirile izolate și întâmplătoare, morminte, depozite, sanctuare, locuințe, pe și lângă vătre, gropi menajere, stratul de cultură etc.

Relativ la categoria obiectelor de cupru, s-a subliniat importanța topoarelor cu două tâișuri în cruce. De asemenea, s-au consemnat și diferitele opinii pentru fiecare tip și variantă ale obiectelor de cupru exprimându-se uneori rezerve din lipsa datelor tehnice. În legătură cu problema

utilizării obiectelor de cupru, se consideră necesar să se efectueze analize tracceologice ale obiectelor de cupru.

Se dau, în continuare, câteva exemple din preistorie relativ la primele metale folosite de om, respectiv cuprul și plumbul, în Oriental Apropiat și Asia Mică (Anatolia), Irak și Siria, precum și din țara noastră, din neolicul vechi (cca 6600-5500 B.C.) și din neolicul târziu (cca 5500-5000 B.C.). Dar neolicul mijlociu când se plasează?

Sunt menționate apoi de autor și unele descoperiri de obiecte de cupru din România din eneolicul timpuriu (cca. 5000-4500 B.C.) și dezvoltat (4600/4500-3800/3700 B.C.). În continuare, autorul este de acord cu cercetătorii care folosesc termenul de eneolicic final sau târziu în locul celui de perioada de tranziție la epoca bronzului, când metalurgia cuprului cunoaște o decadere.

Tot în această primă parte a lucrării autorul consideră că este necesară și analiza datelor privitoare la obiectele de cupru, care prezintă interes pentru încadrarea cronologică și eventual culturală a multor descoperirii de obiecte de cupru.

Corpus-ul descoaceririlor de piese de cupru, din partea a II-a a lucrării, a fost întocmit pe bază alfabetică, respectiv pe localități (sat, comună, oraș, municipiu, județ), folosindu-se denumirile actuale și uneori în paranteză și denumirile mai vechi.

Corpus-ul cuprinde grupele tipologice, tipurile și variantele obiectelor de cupru, fiecare având un număr, care se regăsește la trimiterile din text și hărți. Investigațiile complexe (metalografice, spectrale), precum și a unor experimente, s-au efectuat cu ajutorul inginerului metalurgist Ilie Cojocaru de la Muzeul Bucovinei din Suceava, în cadrul Laboratorului Zonal de Restaurare al Muzeului Bucovinei, în colaborare cu S. C. Rompus S.A. Suceava. Pentru documentare au servit unele publicații de specialitate și colaborările cu unii specialiști de la diferite muzeze din țară, institute arheologice și universități. În acest fel, autorul a reușit să elaboreze în monografia respectivă o prezentare generală a metalurgiei din neo-eneolicul României, semnalând și câteva direcții de cercetare.

În prima parte se începe, la punctul 1, cu *istoricul cercetărilor* în domeniul metalurgiei aramei din neo-eneolicul României, evidențiindu-se contribuțiile lui Ferenc László, H. Schmidt, Vl. Dumitrescu, Gh. Ștefan, V. Christescu, I. Nestor, Dinu V. Rosetti, M. Petrescu-Dimbovita, Al. Vulpe, Dorin Popescu, H. Dumitrescu, S. Marinescu-Bilcu, V. Ursachi, Dan Monah, Cornelia-Magda Mantu, I. T. Dragomir, Șt. Cucoș, E. Comșa, P. Roman, S. Morintz, Puju Hașotă, Al. I. Aldea, Valeriu Lazăr, K. Horedt, Sabin Adrian Luca, Ann Dodd-Opretescu, D. Berciu, I. Andrițoiu, T. Bader, Viorel Capitanu, Ghenuță Coman, Adrian Florescu, I. T. Dragomir, Gh. Lazarovici, Z. Székely, Emilia Tudor, Viorica Crișan, Gh. Petre Govora, ș.a. La acestea se adaugă și contribuțiile externe, respectiv ale lui H. Müller-Karpe, Siegfried Junghans, Eduard Sangmeister, Manfred Schröder, J. Driehaus, D. Garašanin, T. Sulimirski, F. Schubert,

P. Patay, V. G. Zbenovič, M. Novotna, B. Jovanovič, E. N. Černyh, H. Todorova, I. Bognár-Kutzian, K. Dimitrov, C. Renfrew, J. A. Charles, M. Novotna, T. S. Passek, L. S. Klejn, N. V. Ryndina, V. A. Dergačev și I. V. Manzura, A. E. Balaguri, S. N. Bibišov, V. G. Zbenovič, V. I. Marchevici, T. G. Movša, M. M. Šmagly, ș.a.

La notele de la acest capitol nu la toți autori sunt menționate paginile lucrărilor consultate, la nr. 156 se va trece 1949 în loc de 1942 și la nr. 162 se va trece 1978 în loc de 1968.

În continuare, la punctul 2, *condițiile de descoperire*, s-au notat cu A descoperirile din așezări, cu B cele din necropole, cu C depozitele și cu D descoperirile întâmpătoare.

Din datele prezentate rezultă că în neo-eneolicul de pe teritoriul României pot fi atribuite acestor patru categorii următoarele piese de cupru: dălti, cărlige de undijă, străpungătoare, topoare-ciocane de tipurile Pločnik, Cotiglet, Vidra, Varna – varianta Brad, Făstici, Codor, Crestur, Holic, Székely și Nádudvar, Agnita, Mezőkeresztes; topoarele cu brațul-ciocan cilindric și topoarele de formă mixtă. De asemenea: topoare cu două brațe dispuse „în cruce” (topoare-târnăcop) de tipurile Ariușd, Jászladány, Târgu Ocna, Nôgrádmarcal și Hortobágy, precum și fragmente de topoare care nu mai pot fi clasificate, topoare plate late, topoare plate cu tăișul lățit și topoare plate de formă necunoscută.

Cele mai multe piese de cupru provin din diferite contexte din stațiuni și necropole investigate arheologic și din descoperiri fortuite. Unele categorii de piese sunt din așezări (sanctuare, locuințe „atelier” sau simple, precum și din apropiere de vatra sau de altare cruciforme din locuințe, din gropi de cult sau menajere, șanțul de apărare, de la baza valului de apărare și din depunerile arheologice din peșteri). Alte piese de cupru, folosite în practicile rituale, provin din necropole. Alte numeroase piese (peste 1000) sunt din depozite (Ariușd, Brad, Hăbășești) și morminte din culturile Boian, fazele Bolintineanu, Vidra, Hamangia III, Decea Mureșului, Cernavoda I C, Sălcuța-Bodrogkeresztúr-Herculane II și din eneolicul final. Numeroase sunt străpungătoarele și acele din așezări, necropole și locuirile din peșteri. O serie de topoare, cu sau fără materiale însoțitoare, sunt considerate ca simboluri ale puterii și prestigiului social, în legătură cu practicile magico-religioase de cult. La fel, unele ace de podoaabă, tezaurizate cu scopuri precise, sunt considerate ca proprietate a unor personaje importante.

La punctul 3: *Proveniența aramei* sunt discutate de autor următoarele probleme: 1. Tipurile de minerale și minereuri de cupru; 2. Mineralele de cupru importante; 3. Posibilitatea explotării zăcămintelor de cupru din România în perioada eneolicului. Prospectia și mineritul, la urmă menționându-se rezultatele analizelor spectrale ale pieselor de cupru obținute în Laboratorul de la Măgurele. Din datele prezentate rezultă că din neolicul timpuriu, respectiv din cultura Starčevo-Criș și apoi în

continuare au fost cunoscute și exploatație resursele cuprului din România. Bogăția resurselor de asemenea minereuri a contribuit la dezvoltarea metallurgiei cuprului în neo-eneolicul din România, bazată pe utilizarea minereurilor de cupru nativ sulfurice, oxidice și din eneolitic de cupru cu arsen.

La punctul 4: *Prelucrarea aramei* sunt tratate mai pe larg următoarele probleme: 1. Tehnologii de prelucrare ale dălțiilor, cărligelor de undiță, străpungătoarelor, topoarelor-ciocan de tipurile Pločnik; Cotiglet; Vidra; Varna, varianta Brad; Făstici, Crestur; Holič; Székely și Nádudvar, Agnita și Mezőkeresztes; topoare-ciocan cu muchia cilindrică; topoare mixte; topoare cu două tăișuri dispuse în cruce (sau topoare-târnăcop); topoare-târnăcop de tip Ariușd; topoare-târnăcop de tip Jászladány (p. 74-97), topoare-târnăcop de tip Târgu-Ocna (p. 77-78), topoare-târnăcop de tip Nórgrádmarcal; topoare duble și sapele duble de tip Hortobagy; topoare-ciocan și topoare-târnăcop de formă necunoscută; topoare plate (p. 79-81).

La aceste tipuri se adaugă diferite tipuri de cuțite; plumbale; brățări (spiralice și cu capetele suprapuse); verigi și inele; mărgele; colan; pandantine (amulete antropomorfe cu discul plin); pandantine/amulete antropomorfe „en violon”; ace și piese diverse.

În partea finală a acestui capitol sunt concluziile autorului, din care rezultă următoarele:

1. În eneolicul României existat o metallurgie a cuprului, practicată de meșteșugari profesioniști, care au folosit procedee mecanice de elaborare (forjare, laminare, tăiere, sudură, șlefuire, perforare, gravare, căire și.a.) și tehnici de reducere, topire și turnare.

2. Prima etapă a metallurgiei cuprului, din neolic și eneolic timpuriu, este caracterizată prin folosirea tehnicilor mecanice de elaborare a obiectelor de cupru. Este etapa de „inițiere” în domeniul vechii metallurgii a cuprului. A doua etapă se caracterizează, după autor, prin utilizarea tehnicilor de reducere, topire și turnare, pe lângă cele mecanice. Aceasta corespunde culturilor Gumelnița (fazele A și B), Sâlcuța (fazele III și IV), Petrești (fazele A-B și B), Tiszapolgár (fazele A și B), Decea Mureșului, Bodrogkeresztúr (fazele I și II) și Cucuteni (fazele A-B și B).

3. Începuturile metallurgiei cuprului, după Eduard Sangmeister, datează de la obținerea cuprului metalurgic topit din mineral sulfidic sau oxidic ori din minereu de cupru.

4. Topirea cuprului a fost în legătură cu dezvoltarea cuptoarelor cu reverberație pentru arderea ceramicii, pentru topirea aramei fiind necesară o temperatură de 1085°C și pentru separarea cuprului din minereu de cca $700\text{-}800^{\circ}\text{C}$, obținându-se un metal maleabil, prelucrat în această formă sau prin retopire. Ambele tehnici, reducere și topire, după autor, erau utilizate în mileniul VI i.Chr. în Anatolia.

Metalurgia locală a cuprului este atestată, după autor, prin descoperirile arheologice (tipare și creuzele de lut). În așezarea Brânzeni VIII, punctul „La Săece” din

Republica Moldova, s-a identificat de V. I. Marchevici un atelier pentru topirea și turnarea cuprului importat din Carpați, Dobrogea sau Rodopi. Si autorul acestei lucrări a susținut că în eneolicul au existat pentru producerea pieselor de aramă meșteri itineranți care au produs în așezări piese de acest fel. Asemenea produse, după I. Mares, puteau proveni din producția locală carpatică, sau prin relațiile de schimb economice „cu unele ateliere” din afară, cum o atestă îndeosebi depozitele cu obiecte de cupru din eneolicul din aria complexului Cucuteni-Tripolie. În această privință, cum a susținut prof. Al. Vulpe, în eneolicul final sau perioada de tranzitie la epoca bronzului ori bronzul timpurii, se constată un declin, în legătură cu cantitatea și tipologia obiectelor de cupru.

În fine, la punctul 5, care este și ultimul, intitulat *Tipologia, cronologia, răspândirea și utilizarea pieselor de aramă* (p. 93-175), autorul se referă la aceste categorii ale pieselor de aramă din neo-eneolicul din România.

A. Unele. Autorul începe cu grupa morfo-tehnică a dălțiilor, care cuprinde următoarele tipuri: 1) dălti lungi, înguste; 2) dălti mici, plate; 3) dălti-străpungătoare; 4) dălti cu două tăișuri (dălti cu două tăișuri paralele – dălti duble și dălti cu două tăișuri dispuse „în cruce” – dălti duble); 5) dălti cu partea proximală piramidală; 6) dălti de formă necunoscută, continuând cu ciocane și apoi cu cărlige de undiță cu următoarele tipuri: 1) cărlige de undiță cu inel de prindere a firului, secțiune transversală circulară (rotundă, ovală); 2) cărlige de undiță cu inel de prindere a firului, secțiune transversală rectangulară (pătrată, dreptunghiulară); 3) cărlige de undiță cu inel de prindere, secțiune transversală rombooidală; 4) cărlige de undiță cu cap de fixare plat, rombooidal, sau cu ambele capete ascuțite și 5) cărlige de undiță de formă necunoscută.

După acestea urmează: cărlige; străpungătoare cu următoarele tipuri: 1) străpungătoare cu secțiunea transversală circulară (rotundă, ovală), vârful ascuțit (unele cu mâner de os); 2) străpungătoare cu secțiunea transversală rectangulară în partea proximală și circulară (rotundă, ovală) în partea distală (spre vârful ascuțit), unele cu mâner de os; 3) străpungătoare cu secțiunea transversală rombooidală și vârful ascuțit; 4) străpungătoare cu secțiunea transversală circulară (rotundă, ovală) și capetele ascuțite; 5) străpungătoare cu secțiunea transversală rectangulară (pătrată, dreptunghiulară, rombooidală) și capetele ascuțite; 6) străpungătoare cu „limbi” la mâner, cu secțiunea transversală rectangulară și vârful ascuțit; 7) străpungătoare de formă necunoscută.

La rândul lor topoarele ocupă un spațiu mai mare (p.99-121), fiind ilustrate prin următoarele tipuri: 1) topoare-ciocan (tipurile Pločnik; Cotiglet; Vidra; Varna, varianta Brad; Făstici; Codor; Oțel; Crestur; Holič; Székely și Nádudvar, Agnita, Mezőkeresztes); 2) topoare cu brațul-ciocan cilindric (topoare de luptă) (tipurile: a) Čoka, b) Iara, c) Siria, d) Cornești (varianta Fălcii); 3) toporul de la Ocna Sibiului; 4) topoare de formă mixtă; 5) topoare cu două tăișuri dispuse în cruce

(topoare-târnăcop) (tipurile: a) Ariușd, b) Jászladány (variantele Târnăvița; Orșova; Șincai; Petrești; Brad); 6) forme speciale; variante necunoscute, tipurile: a) Kladari, b) Târgu Ocna (fragmentul de topor de la Cucuteni), c) tipul Nôgrádmárca; 7) topoare cu două tâșuri verticale dispuse paralel (topoare duble); 8) târnăcoape cu două brațe cu tâșuri orizontale (sape duble) (tipul: Hortobágy); 9) târnăcoape cu două brațe cu tâș orizontal și ascuțit (sape-pic); 10) topoare-ciocan și topoare cu două tâșuri dispuse în cruce de formă necunoscută; 11) fragmente de topoare care nu pot fi clasificate: a) topoare plate (topoare plate, inguste variantele: a. Gumeleița, b. Coteana, c. Sâlcuța, d. Cucuteni și e. Sâlcușa).

Cuțitele sunt atestate prin 11 exemplare de la Ampvija, Ariușd, Căscioarele, Căzănești, Cucuteni, Ghelănești, Ostrovu Șimian, Râmnicel, Tânără și Târgu Ocna, discutându-se datarea, răspândirea și utilizarea lor.

B. Arme: cele mai multe sunt *pumnale*, aparținând la tipurile: a. Ariușd; b. Bodești (Frumușica); c. Cucuteni; d. Meresti, e. Pecica; f. Herculane; g. Căzănești; h. Pișcolj și i. de formă necunoscută;

La acestea se adaugă un *vârf de săgeată* (?) și o *feapă* (?) sau *punnal* (?).

C. Podabe: din această categorie fac parte următoarele piese: 1) *brâzări* de tipurile: a) spiralice; b) cu capetele suprapuse; c) deschise; d) închise; e) montabile, de formă necunoscută; 2) *verigi* de tipurile: a) cu capetele suprapuse; b) deschise; c) închise și d) de tip necunoscut; 3) *inel* de tipurile: a) cu capetele suprapuse; b) deschise; c) închise; d) de buclă (spiralie) și e) de formă necunoscută; 4) *mărgele* de tipurile: a) tubulare (cilindrice); b) rotunde (perle); c) inelare (circularare); d) ovale; e) în formă unui canin de cerb și f) de formă necunoscută; 5) *butoni*; 6) *cercei*; 7) *colane* și *cingători*; 8) *pandantine/amulete* de tipurile: a) antropomorfe cu discul plin (discuri rotunde, ovale și convexe); b) disc nature; c) antropomorfe „en violon” (idoli „en violon” sau idoli plăti de tip troian sau statuete plate „en violon”); d) pandantine/amulete simple și e) pandantine/ amulete de formă necunoscută.

A.C. Unelte și podabe: În această categorie sunt incluse *acele* folosite ca unelte, precum și pentru fixarea unor piese de vestimente sau a părului, cu următoarele tipuri: a) cu secțiunea transversală circulară (rotundă, ovală), vârful ascuțit; b) cu secțiunea transversală rectangulară; c) cu capetele ascuțite; d) cu ureche; e) cu capul rulat; f) cu buclă; g) cu capul conic; h) folosite ca podabe; i) cu capul în formă de două spirale opuse (volute); j) cu capul în formă de plăcuță lățită; k) cu capul în formă de plăcuță triunghiulară; l) cu capul în formă de plăcuță rombooidală; m) de formă necunoscută;

Spirale (spirale ochelari).

D. Diverse (1. plăcuțe; 2. lame; 3. table; 4. bare; 5. lingouri; 6. bucăți amorf; 7. „resturi” de la turnare („picături”, „bobine”); mineru și bolovani de cuprită; 8. sârmă; 9. cuie; 10. obiecte de formă necunoscută; 11. obiecte de os cu urme de oxizi de cupru; 12. creuzete.

Din analiza tipologiei, cronologiei, răspândirii și utilizării pieselor de cupru din neo-eneoliticul României rezultă o intensă activitate metalurgică în cadrul civilizațiilor din această vreme, depășind-o pe aceea a pieselor din piatră și os. Această activitate a dispărut în eneolitic final, datorită transformărilor etno-culturale. Se va putea spune mai mult, după autor, când se va dispune de rezultatele analizelor traseologice.

Piese de cupru din neo-eneoliticul României se întâlnesc în număr mai mare în zonele cu zăcăminte de cupru și alte resurse, îndeosebi sarea.

Acest capitol, cel mai mare din lucrarea autorului (p. 93-141), este însoțit de 551 note (p. 142-175), dintre care multe de mare întindere, care atestă bogata informație bibliografică din jără și străinătate folosită de autor la realizarea acestei valoroase lucrări.

În partea a II-a este *Corpusul descooperirilor* de obiecte de aramă (p. 177-342), însoțit de un tabel al prescurtărilor folosite. Descooperirile respective sunt prezentate în ordine alfabetică cu signaturile din text, urmate de descriere, cu denumirea variantelor, a locurilor de găsire, a dimensiunilor, colecțiilor sau muzeelor în care se află, trimiterea la planșe, analize, acolo unde există, și bibliografie, în ordine cronologică. La indicarea localității și a locului de găsire se menționează, când a fost cazul, și denumirile în limba maghiară. Există o concordanță între text și corpus, realizată de autor cu deosebită grijă. Tot în această parte sunt și considerațiile generale și pentru anexe.

În considerațiile generale se evidențiază următoarele:

1. Cele mai multe obiecte de cupru din neo-eneoliticul României provin din așezări (sanctuare, locuințe, gropi de cult sau menajere, complexe arheologice și niveluri de cultură) și necropole. La acestea se adaugă descooperirile din depozite și întâmpătoare, care prezintă importanță.

2. Descooperirile acestea atestă practicarea mineritului în sud-estul Europei de către „minerii profesioniști”, cunoșători ai zăcămintelor native de cupru sau polimetale și ale zăcămintelor de cupru cu arsen.

3. Cercetările în acest domeniu au evidențiat independența în România a metalurgiei cuprului în eneolicic față de Orientul Apropiat și Anatolia, neexcluzându-se legăturile permanente dintre zonele respective.

4. Metalurgia aramei din eneoliticul României s-a dezvoltat în cadrul civilizațiilor din această epocă, după care în eneoliticul târziu a decăzut, constatăndu-se continuarea ei în cultura Coțofeni și folosirea bronzurilor arsenicale în eneoliticul dezvoltat și final, o nouă etapă a avut loc după aceea în Bronzul timpuriu și mijlociu, odată cu metalurgia bronzuilui.

În continuarea capitolului respectiv, autorul expune în 19 concluzii rezultatele investigațiilor relativ la metalurgia aramei din neo-eneoliticul Români (p. 347-372).

Lucrarea este însoțită de următoarele patru anexe:

1. Zăcămintele și aparițiile de cupru în România, din lanțul carpațic și zona Dobrogei.

2. Experiment, prin care se propune reconstituirea tehnologiei de turnare a unui topor cu două braje dispuse în cruce, din colecțiile Muzeului Bucovinei, din care rezultă că în eneolitic au fost meșteșugari profesioniști.

3. Buletine de analiză chimică și metalografică ale Laboratorului Zonal de Investigații, conservare și restaurare ale unor topoare de cupru.

4. Tabel 1. Repartizarea a 329 topoare cu gaură transversală din eneolitic (Transilvania, Banat, Moldova, Muntenia, Oltenia, „România”).

- Rezumat în limba engleză, părțile I și II (p. 373-381);
- Lista ilustrațiilor în limba engleză (p. 383-391);
- Bibliografie (p. 393-409);
- Ilustrație (1-73);
- Hărți (1-18).

În încheiere, având în vedere bogata documentare pe teren și în muzeu și institute, precum și interpretările pertinente, apreciem în mod deosebit strădaniile autorului

de a realiza această valoroasă lucrare, în care pentru prima dată au fost prezentate la un loc tipurile de unele, arme și podoabe de aramă din neo-eneoliticul României, precizându-li-se apartenența culturală și încadrarea cronologică, precum și analogiile tipurilor respective din zonele vecine și chiar mai îndepărtate ale Republicii Moldova, Ucraina, Bulgaria, Iugoslavia, Polonia și Germania.

În partea a II-a a lucrării sunt prezentate 1773 descoperiri de piese din cupru din perioada respectivă, descrierile fiind însăși, în afară de ilustrație, acolo unde a fost cazul, și de datele analizelor spectrale, publicate de S. Junghans, E. Sangmeister și M. Lichardus, precum și de alții specialiști români și străini.

În felul acesta, considerăm că lucrarea este deosebit de utilă specialiștilor români și străini din acest domeniu.

MIRCEA PETRESCU-DIMBOVIȚA

ELIAS K. PETROPOULOS, *Hellenic Colonization in Euxinos Pontos. Penetration, early establishment and the problem of the "emporion" revisited*, BAR International Series 1394, Oxford, 2005, 181 p.

În prestigioasa serie *BAR* a mai apărut o lucrare care, fără îndoială, va atrage atenția specialiștilor. Este vorba despre teza de doctorat a colegului grec Elias K. Petropoulos, susținută în iunie 1999 la Universitatea de Stat din Moscova și dezvoltată ulterior, în vederea pregătirii pentru tipar, pe baza unei bibliografii sporite și a discuțiilor quasi-exhaustive a rezultatelor recente ale cercetărilor arheologice din zona circumponică și regiunea mediteraneană.

Beneficiind de o bursă din partea Centrului de Studii Pontice (KE.PO.ME) și a Ministerului Afacerilor Externe a Greciei, autorul a urmat un curs pregătit de studiere a limbii ruse, în 1989-1990, la Universitatea „M. V. Lomonosov”, după care a continuat nouă ani studiile la aceeași Universitate, unde a avut privilegiul de a fi înfrumăt pe drumul anevoios spre performanță științifică de specialiști și profesori de excepție precum V. I. Kouzistchin, Ju. G. Vinogradov, A. A. Maslennikov, T. L. Blavatskaya și a. La începutul carierei de cercetare, după susținerea tezei de doctorat, fost sprijinit, mai cu seamă, de profesorul John K. Papadopoulos de la Universitatea din Los Angeles și de dr. Dimitrios V. Grammenos, directorul Muzeului de Arheologie din Thessalonik și fost director al Institutului de Arheologie al Greciei de Nord. Împreună cu ultimul, Elias K. Petropoulos a editat trei tomuri, în care se regăsesc rezultatele cele mai recente ale cercetărilor legate de apoikile grecești din bazinul pontic: *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, Vol. I-II (1429 p.), Thessalonik, 2003 și *Ancient Greek Colonies in the Black Sea* -2, BAR International Series, Oxford (în curs de apariție). Prin aceste cărți date legate de *curriculumul* autorului am vrut să atragem atenția asupra faptului că,

în mod evident, avem a face cu un specialist avizat, stăpân pe problematica studiată și pe instrumentele de lucru, capabil să se afirme printr-o lucrare de sinteză referitoare la un subiect delot la îndemâna oricui. În plus, colegul Petropoulos reușește să îmbine într-un mod fericit rezultatele cercetărilor obținute de școala rusă (respectiv. sovietică) cu tradițiile de cercetare ale școlilor occidentale (mai ales ale școlii engleze).

Carte recenzată are ca principal obiectiv descrierea căi mai minuțioasă a problemei *emporia* din bazinul pontic, prin valorificarea celor mai noi date arheologice, rediscutarea izvoarelor literare și cu luarea în considerație a tradiției mitice sau a unor informații epigrafice. Perioada studiată începe cu apariția primilor *emporitai* (locuitori ai *emporii*), către jumătatea secolului VII a.Chr., și se încheie cu momentul întemeierii primelor *apoikiae* cu statut de *poleis*, către 590-580 a.Chr. Așa cum afirmă autorul însuși (p. VII): „idea centrală, axul principal al structurii și coeziunii lucrării constau în identificarea problemei și reamintirea nevoii de a reevalua unele probleme de bază ale practicii coloniale, plecând de la succesele obținute de arheologia contemporană în regiunea circumponică”.

După prologul succint semnat de cunoscutul cercetător praguez Jan Bouzek și după prefața și cuvîntul de mulțumire ale autorului, ni se oferă o scurtă prezentare a surselor scrise și arheologice (p. 1-6). În prima parte sunt menționate izvoarele literare citate, mai mult sau mai puțin frecvent, pe parcursul întregii cărți: Homer, Hesiod, Aristea din Prokonessos, Hekataios din Milet, Herodot, Hippocrates, câteva *periploi*, Scymnos din Chios, Claudio Ptolemaios, Plinius și unii poeți latini. Sunt amintite contribuții mai multor autori moderni la studierea surselor

literare, între care de o mențiune aparte se bucură culegerea lui V. V. Latyshev, *Scythica et Caucasicia e veteribus scriptoribus Graecis et Latinis*, Vol. I-II, Sankt Petersburg, 1893-1906. În această ordine de idei, s-ar fi impus și menționarea celei mai complete și mai pertinente analize a tradiției literare legate de regiunile nord-pontice, datorată lui M.I. Rostovtzeff (*Skythien und der Bosporus. I: Kritische Übersicht der schriftlichen und archäologischen Quellen*, Berlin, 1931, p. 3-128).

Partea introductivă mai cuprinde câteva observații judicioase privind materialul arheologic, considerat pe bună dreptate, sursa cea mai importantă la studierea temei în discuție. Tocmai de aceea, în opinia noastră, acest subcapitol ar fi putut fi, poate, ceva mai dezvoltat. Totodată, la scurtul istoric al cercetărilor arheologice desfășurate la Berezan (p. 3) s-ar fi impus citată și lucrarea fundamentală a lui I.V. Tunkina, *Russkaja nauka o klassicheskikh drevnostjakh Juga Rossii (XVIII – seredina XIX v.)*, Sankt-Petersburg, 2002.

Inscriptiile sunt prezentate foarte succint, la modul general, de o remarcă aparte bucurându-se doar importantul document descoperit în 1990, lângă satul Vetryen, în apropiere de Plovdiv, și conținând informații prețioase referitoare la organizarea internă a *emporion-ului* de la Pistiros.

În „Istoriografia problemelor” (p. 6-13) sunt discutate cele trei teorii importante ale colonizării întâlnite în literatura de specialitate rusă și sovietică (teoria comercială, modelul aşa-numitei „căi duble” de contact între greci și aborigeni și teoria agrară), discuția fiind partată în planul de ansamblu al istoriografiei. Lucrarea lui V. P. Yajlenko, *Grecheskaya kolonizatsiya VII-III vv. do n.e.*, Moscova, 1982, care oricum transpare încă din primele fraze ale acestui subcapitol, s-ar fi impus citată încă de la p. 6-7. Pe de altă parte, pare oarecum surprizătoare importanța cărții lui A. A. Lessen, *Grecheskaya kolonizatsya Severnogo Prichernomorya*, Leningrad, 1947, apreciată de autor drept *exceptionally interesting study* (p. 10), fără a ține cont și de substratul ideologic al acestei lucrări, care a provocat anumite distorsiuni ale demersului de reconstituire istorică.

Substanța cărții analizate în aceste rânduri este conferită de cele două capitole, împărțite în mai multe subcapitole, care propun dezbaterei științifice două probleme complexe de real interes. În capitolul I, intitulat „Cele mai timpuriu mărturii arheologice ale prezenței grecești la nordul Pontului Euxin (secolul VII – primul sfert al secolului VI a.Chr.)” (p. 15-74), Elias K. Petropoulos oferă o analiză sistematică și exhaustivă, prima de acest gen după cunoștința noastră, a materialului arheologic – în special ceramic – care permite, până la un punct, corelat surselor literare, tradiției mitologice și prin comparație cu alte zone geografice, schițarea unui tablou istoric al relațiilor dintre greci și populațiile locale în perioada precolonială și la începutul mișcării de colonizare a acestor ținuturi. În acest sens, ne apare relevantă chiar împărțirea în următoarele subcapitole: I-a) Pătrunderea

grecilor în bazinul Pontului Euxin în perioada timpurie, I-b) Opiniile ale cercetătorilor moderni referitoare la diferite probleme legate de istoria timpurie a țărmului nordic al Mării Negre, I-c) Evidența arheologică timpurie privind colonizarea greacă a litoralului de nord al Mării Negre, I-d) Ceramică greacă din al doilea sfert al secolului VII a.Chr., I-e) Ceramică greacă din al treilea sfert al secolului VII a.Chr., I-f) Ceramică greacă din ultimul sfert al secolului VII a.Chr., I-g) Ceramică greacă din sfârșitul secolului VII – începutul secolului VI a.Chr., I-h) Unele concluzii deduse pe baza studierii evidenței arheologice timpurii.

Descoperirile arheologice din perioada precolonială, sistematizate și sub forma unui tabel (p. 61), fără a fi numeroase și fără a permite formularea unor concluzii tranșante, permit totuși deducerea existenței unor contacte sporadice dintre greci cu etnii din lumea pontică încă din perioada miceniană târzie. Astfel, și tradiția mitică (Argonauii, Medeea, Odyseus, hiperborеenii) ar reprezenta ecouri ale acestor prime contacte, având la bază întâmplări legate de începăturile navigației grecești în Pontul Euxin.

Materialul ceramic dată din al doilea sfert al secolului VII până la începutul secolului VI a.Chr., la fel sistematizat, într-o manieră sugestivă, sub forma unui tabel (p. 66-68), provine din numeroase așezări de pe litoralul nord-pontic sau din regiunea de stepă și silvo-stepă: Berezan, Nemirovo, Boltyskha, Belsk/Gelonus, Zhabotin și împrejurimile, curganul Temir-Gora, curganul Filatovka, Pozharnaya Balka, Pasterskoe, Taganrog, Yagorlyk, Repyakhovataya Mogila, Trakhtemirov, Tarasova Gora, Kryvorozhye, Novotherkassk, Olbia, curganul Kolomak, curganul Tsoukour, Nymphaeum, Panticapaenum, Hermonassa, Alekseevka, Novozavedennoe II, mormântul Khapry, curganul Krasnogorovka III. Obiectia majoră legată de acest prim capitol s-ar referi la lipsa quasi totală a materialului ilustrativ, excepție făcând cele două planșe cu fragmente de ceramică grecească din așezarea de la Nimirovo (p. 45 și 47). Salutăm faptul că autorul apelează în repetate rânduri și la unele rezultate de ultimă oră ale cercetării românești, dar ținem să precizăm că în cartea noastră (*Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași, 2004, p. 81), scriind despre teoria „colonizării duble” noi invocăm argumente de ordin filologic, istoric și arheologic aduse împotriva acestei teorii, cu referire la litoralul sud-pontic, și nu discutăm despre „colonizarea dublă” la Dunărea de Jos (întemeierea așezării Orgame urmată de ctitorirea Histriei), aşa cum suntem citați de Elias K. Petropoulos. Mai semnalăm, în treacăt, că numele M. Mănuțu-Adameșteanu nu apare nici odată scris corect (vezi, spre exemplu, p. 25, 26, 42). La fel, numele R. Rolle apare ca R. Rollet (p. 4, 5, 108). Dar aceste observații de amănunt nu diminuiază în nici un fel valoarea de ansamblu a lucrării sau a capitoului discutat.

Capitolul II, intitulat „Problema «emporion-ului» (port pentru comerț): caracteristici principale și particularități

în tradiția literară antică", reduce în discuție problema existenței unei „faze emporiale” în procesul de colonizare a ţinuturilor de la nordul Mării Negre, subiect care, către sfârșitul anilor '80 ai secolului trecut, părea să fi ajuns la o aporie în istoriografia sovietică. Colonizarea pontică și cea nord-pontică în special sunt discutate pe fondul de ansamblu al mișcării de colonizare grecești. Ca atare, autorul purcede la o analiză complexă, interesantă și convingătoare, în opinia noastră, a problemei *emporion*-ului în contextul lumii grecești: II-a) Opiniile de cercetare recente privind semnificația termenului „emporion” („port comercial” sau „loc pentru comerț”, II-b) *Emporion*-ul în cărțile lui Herodot, II-c) „*Emporion*”-ul în bazinul mediteranean, II-d) Herodot I, 165: *emporion*-ul Oinoussai, II-e) Herodot II, 178-179: *emporion*-ul polis Naukratis, II-f) *Emporion*-ul în cartea a patra a „Istoriilor” lui Herodot, II-g) Un monument epigrafic unic din arealul tracic, II-h) *Emporion*-ul din Chersonesul Tauric, II-i) Unele concluzii referitoare la studierea termenului „emporion” și a problemei „perioadei emporiale”.

Cercetarea întreprinsă permite autorului să conchidă că *emporia*, inclusiv cele din regiunile nord-pontice, aveau caracterul specific unor așezări permanente. Pe de o parte, acestea erau porturi sau locuri într-un oraș unde aveau loc schimburile comerciale. Pe de altă parte, *emporion*-ul putea desemna un loc amenajat în afara Greciei, în vecinătatea etnilor băstinașe, cu scopul de a se apropiua de acestea în perspectiva unor viitoare schimburii

comerciale. Autorul oferă și o conotație a termenului de *emporion* dedusă pe baza propriilor investigații și anume, ar fi vorba despre o așezare caracterizată de organizarea politică rudimentară a unei colonii. Elias K. Petropoulos conferă unei astfel de așezări, întemeiate de un număr mic de coloniști greci stabiliți în noile ţinuturi în scopul unei locuri permanente, adaptate la noile condiții, numele de *emporion* sau proto-colonie. „Faza emporială” ar fi o perioadă de acomodare a grecilor la condițiile locale în scopul întemeierii vitoarelor colonii.

Lucrarea se încheie printr-un epilog, în care autorul reia principalele concuizii deduse pe baza cercetării întreprinse, printreboză listă bibliografică și un indice general. Chiar dacă această carte, aş cum recunoaște autorul însuși (p. 130) nu încheie discuția legată de problema pătrunderii timpurii a elenilor în bazinul Pontului Euxin sau pe cea referitoare la *emporia* și la aşa-numita „fază emporială”, ea aduce, în mod cert, un plus de claritate la cunoașterea unor aspecte atât de complexe și controverse. În aceeași ordine de idei, discuția a fost relansată, în aşteptarea unor noi mărturii arheologice relevante și a reacțiilor din partea specialiștilor interesați, care, fără îndoială, nu vor întârzi să apară. Nu ne rămâne decât să-l felicităm pe colegul Petropoulos pentru această reușită istoriografică și să-i urâm putere de muncă pentru viitoare lucrări de valoare.

VICTOR COJOCARU

RES GESTAE DIVI AVGVSTI/FAPTELE DIVINULUI AUGUST/ΠΡΑΞΕΙΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ ΘΕΟΥ, ediție trilingvă îngrijită de Nelu Zugravu, cu traducerea lui Marius Alexianu și a Roxanei Cucă, Bibliotheca Classica lassiensis, III, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2004, 322 p.

Din diferite pricini, se întâmplă adesea ca realizări întemeiate să nu se bucur de atenția cuvenită. Din această categorie fac parte și editările, pe cafe mulți le folosesc, dar foarte puțini sunt cei care se opresc asupra utilității lor, apreciază depășirea dificultăților întâmpinate sau prețuiesc enormul efort făcut pentru a comenta și glosa pe marginea textului propus. Este un travaliu extrem de altruist, dar care, de obicei, din păcate, nu are parte de o cunoaștere binemeritată!

Istoriografia românească are încă multă nevoie de cunoașterea izvoarelor primare, editate competență și onest. S-au auzit multe cuvinte critice la adresa întreprinderii lui G. Popa-Lisseanu (15 volume, între 1934 și 1939), deși până la el, dar și mult timp după aceea, alte izvoare antice nu au fost pusă la îndemâna cercetătorului. Mai puține observații atras proiectul Academiei Române (4 tomuri, 1964-1982), realizat de către o mare echipă formată din cei mai buni specialiști din acea vreme. Principala obiecție care s-a adus totuși acestuia a fost legată de publicarea parțială a izvoarelor, adică numai a acelor fragmente de interes pentru istoria noastră.

Conștient de această lacună, editorul principal al *Faptele Divinului Augustus*, profesorul Nelu Zugravu, continuă cu acest prilej un proiect ambicioș și care-i aparține în totalitate: publicarea celor mai întemeiate surse antice ale Istoriei României, în cadrul Centrului de Studii Clasice și Creștine al Facultății de Istorie a universității ieșene, ca o serie distinctă (*Bibliotheca Classica lassiensis*). Primul volum (Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani*, Iași, 2003, 368 p.) este urmat acum, foarte repede, de cel de fată. Este o inițiativă de cea mai mare importanță, cu toate că mă întreb dacă și când va fi încheiată. Profesorul Zugravu este încă Tânăr, dar nu știu cât timp puterea sa de muncă și mai cu seamă devotamentul său pentru interesele generale ale istoriografiei se vor menține la aceeași parametrii. Oricum, îi urez să aibă voință și capacitatea de a duce la bun sfârșit acest plan.

Însă, lucrări atât de dificile nu pot fi încheiate fără o echipă de echipă, asiduă și cu o colaborare cât mai bună. Alți doi universitari ieșeni – Marius Alexianu și Roxana Cucă – i-s-au alăturat, asumându-și sarcina plină de impiderme (pentru ambele volume) de a înfăptui

traducerea documentelor și de a alcătui glosarul latin-grec.

Ediția este foarte atent îngrijită, atât în ceea ce privește traducerea, cât și a celorlalte parți constitutive, indispensabile. Voi trece în revistă cele mai însemnante dintre acestea: *Abrevieri* – clare și complete; un *Studiu introductiv* – deosebit de consistent (60 de pagini cu 282 de note) și care, de fapt, reprezintă o mică monografie - însoțită de bibliografia aferentă - despre Epoca lui Augustus; menționarea *Edițiilor de izvoare folosite*; o *Notă asupra ediției*, în care cei trei specialiști atrag atenția asupra faptului, că nu publică o ediție critică, pe deoarece, și, pe de altă, că celul propus a putut fi atins doar printr-o documentare adecvată în câteva dintre marile biblioteci din străinătate, cu sprijinul Institutului Arheologic German (Roma), al Scolii Franceze de Arheologie (Atena), și al Serviciului Catolic German de Schimb Interacadamic (Würzburg); prezentarea celor trei versiuni din *Res Gestae* (greacă, latină și română), cu marcarea corespunzătoare a formelor documentare păstrate (Ancyra, Antiochia și Apollonia); *Notele și comentariile* sunt de mare amplioare (180 de pagini cu font 8 !), fiind vădită intenția de a nu se lăsa nici una din probleme ridicate de acest extraordinar izvor neexplicată sau măcar discutată.; un foarte util *Apendice* (cu date despre consulii și evenimentele istorice amintite în RG, ca și despre *honores* și familia împăratului); un *Glossar latin-grec*, de fapt un repertoriu de echivalențe foarte trebuincios pentru cei care se ocupă la noi de istoria antică (din păcate, puțin cunoșcalorii ai limbilor clasice !); și, în sfârșit, un *Indice*, restrâns doar la documentul în cauză (nu știu dacă este suficient).

Nu voi analiza modul în care s-a editat izvorul propriu-zis, întrucât nu am cunoștințele necesare. De asemenea, nici

asupra studiului introductiv sau comentariilor nu voi stăru, lăsând pe cei interesați să le aprofundizeze, iar pe "căutările de pete în soare" să le disice. În schimb, îmi voi arăta reținerile în ceea ce privește supradimensionarea celor două mari contribuții ale profesorului Zugravu, deoarece timpul rezervat documentării și elaborării lor, pe viitor, în cadrul altor editări, dacă vor avea aceeași întinderi, cred că vor incetini parcurgerea drumului spre atingerea obiectivului final, cel al publicării integrale a principalelor (dacă nu în totalitate) izvoare antice ale istoriei noastre. În același timp, pe de altă parte, poate ar trebui extins indicele, pentru a acoperi toate comparațiile incluse într-o astfel de lucrare. Ca unul care, acum aproape un sfert de veac, am început să fac o asemenea ingrată muncă, pot sătmurisi că alcătuirea unui indice sistematic și complet este îndelungată, complicată și, deși foarte utilă studioșilor, nu are parte de recunoașterea cuvenită.

Urmăresc de mai mult timp munca profesorului Zugravu și pot să spun, că de la primele editări (Vasile Pârvan, *Studii de istoria culturii antice* [M. Avrelivs și L. Verus; *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*], București, 1992, 312 p. și *Scrierii de istorie română*, Iași, 2002, 288 p.), după opinia mea, a făcut progrese enorme, reflectate acum de o exigență dusă până la limitele extreme, un aparat critic aproape fără cursur și o frază concisă și clară - pentru a nu sublinia decât o parte din caracteristicile acestei ultime contribuții.

Închei aici nemeritat de puținele mele cuvinte despre această solidă realizare istoriografică, cu un sincer cuvânt de felicitare celor trei colaboratori, la care adaug urarea de a duce căt mai departe acest proiect, cel puțin la același standard, cu același efort și cu aceeași dăruire.

VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA

ARNOLD A. LELIS, WILLIAM A. PERCY, BEERT C. VERSTRAEDE, *The age of marriage in Ancient Rome*, Lewiston, Queenston (Edwin Mellen Press), 2003, 146 pagini.

Analizarea problemelor legate de mortalitatea civilizațiilor antice a cunoscut o adeverătă explozie în ultimele decenii. Fie că se fac studii pe provincii sau pe probleme specifice în întreg Imperiul, diversele aspecte urmărite sunt de un real interes. Lucrarea de față face parte din această categorie și se vrea a fi un studiu de demografie și de istorie a mentalităților.

Cartea este compusă din șase capitole și două *appendices*, iar la final are un index de termeni.

Capitolul întâi este o introducere, în care autorii fac o apreciere generală asupra fluctuației demografice în epoca modernă în statele industrializate și în cele subdezvoltate. Se conchide că s-a înregistrat o creștere a vîrstei la care bărbații și femeile se căsătoresc (în SUA, de exemplu, de la 22,8 ani în 1950 la 26,8 ani în 2000, la bărbați și de la 20,8 ani la 25,1 ani, la femei). Se trece apoi la aprecierea situației demografice din lumea antică.

Problema ratei mortalității foarte ridicate în lumea romană, mai ales printre copii (până la 50 % din copiii de până în 6 ani) constituie primul argument pe care autorii îl susțin în favoarea unei vârste a căsătoriilor foarte scăzută. Durata medie de viață era de 20-30 de ani. Măritișul timpuriu, mai ales pentru femei, era esențial pentru a se menține o rată de naștere ridicată și a se menține echilibru natural. Din sursele literare se deduce o vârstă fragedă pentru prima căsătorie atât la femei cât și la bărbați. În contradicție cu această situație prezentată de autorii latini, inscripțiile arată o vârstă destul de înaintată, femeile în jur de 20 iar bărbații în jur de 30. Studiul de față vrea să demonstreze că ambele surse, de fapt, argumentează o vârstă timpuriu a căsătoriilor.

În capitolul al II-lea, *The Evidence and Other Preliminary Considerations*, se face apel la izvoarele literare în demonstrarea vârstei primei căsătorii. Se

folosesc ca mărturii comediile lui Plautus și ale lui Terentius, corespondența personală a lui Cicero precum și opinioile doctorilor greci și romani.

În continuare, se prezintă un istoric al cercetărilor referitoare la AAFM (*age-at-first-marriage*) atât pentru fete cât și pentru băieți. Bibliografia prezentată confirmă, în opinia autorilor, data timpurie a căsătoriei. Totuși, variațiile și excepițiile nu lipseau. Se înregistrau diferențe între locuitorii Italiei, latini sau romani, și alte populații latinizate, mai ales din mediu urban. Pentru clasele superioare a fost, de asemenea, o deviație care a avut două motive principale. În primul rând a fost influența elenistică din secolul al II-lea a. Chr., care includea obiceiul căsătoriei târziu a bărbatului și obiceiul practicilor homoerotic. Celalalt motiv a fost amânamea căsătoriei din cauza carierei, în special pentru *homines novi* în perioada Republicană și, în anumite provincii, chiar în Imperiu. Se fac câteva comparații interesante și se analizează prevederile relativ la căsătorie pe care le respectau diverse alte civilizații. Astfel, Talmudul recomanda mariajul pentru bărbați la 18 ani și pentru fete la 12. În Egipt mariajul între frate și soră era practică cîteodată chiar când amândoi erau la pubertate. Persanii poligami se căsătoreau cu mamele lor. Fenicienii și cartaginezii aveau propriile modele de mariaj. În nordul Africii prima influență hamitică, iar în Spania cele ibero - celice. Galilei, romanizate încet, la fel ca și Illyria, au păstrat destul de mult timp propriile obiceiuri.

Capitolul al III-lea, *Early Rome up to the End of the Second Century B.C.*, face referire la situația din Roma de la începuturile sale până în secolul al II-lea a. Chr. Este perioada în care are loc cristalizarea modelelor de familie și a modelelor de căsătorie în societatea romană. În Roma secolelor VII-VI a. Chr., într-o societate de războinici și tărași, căsătoria la o vîrstă fragedă era o normalitate. În condițiile unei mortalități ridicate, un număr mare de urmași adulți se putea obține doar printr- căsătorie prolifică și timpurie. Titus Livius și Plutarch confirmă corectitudinea acestei interpretări. Chiar Romulus a luat ca soție o femeie sabină de 18-19 ani (Plut. Rom. 12, 14).

Legile celor 12 table arătau un sistem familial patriarhal riguros. Puterea tatăilor de a decide căsătorile copiilor era reală și strictă. *Pater familiæ* era singura persoană dintre membrii familiei care avea dreptul legal de a hotărî și care era responsabil de acțiunile celor de sub controlul său. Multe dintre lucrările literare antice definesc indirect conceptele de *ius* și *potestas*, care dădeau tatăilor puterea de a aranja sau a destrăma mariajele fiicelor sau fiilor lor. În multe cazuri se iscau conflicte între tată și fiu. Adeseori, acestea se rezolvau amical și rezonabil, dar în anumite situații *pater familiæ* procedea dictatorial. Între *potestas* a unui tată și libertatea fiului de a consimți ori a se opune, tatăl avea avantajul că era încă viguros iar fiul era Tânăr, necopt. Pe măsură ce fiul se maturiza, iar tatăl slăbea sau îmbătrânea, sănsele ca fiul să aibă propria opinie în privința căsătoriei

creșteau. De aceea, este evident de ce tatăl dorea să își căsătorească fiul înainte de a ajunge la maturitate. Comediile antice arată o multitudine de tertipuri în ceea ce privește relațiile dintre tată și fiu în privința căsătoriei. Existau și soluții de a scăpa de *patria potestas*. Una era aceea de a ajunge consul.

Se face în continuare o analiză separată între aristocrații și celelalte categorii sociale. Aristocrații, spre deosebire de ceilalți membri ai familiilor de medie sau joasă condiție, nu aveau nevoie să aștepte o îmbunătățire a situației lor financiare sau o poziție superioară în ierarhia carierei pentru a se căsători. Autorii consideră că bărbații din ordinul senatorial aveau AAFM (*age-at-first-marriage*) foarte timpurie, respectiv de la 17 la 22 de ani. De asemenea și cu femeile din ordinul senatorial se înregistra aceeași situație. Toate elementele luate în considerare demonstrează omniprezenta unei AAFM timpurii în rândul claselor superioare la Roma în secolul al II-lea a. Chr.

Căsătoriile aveau reglementate și condiții de divorț. Dreptul civil roman prevedea că dacă fata este dată în căsătorie, de către tată, *cum manu*, atunci nici tatăl și nici fata nu pot iniția proces de divorț. Se poate intenționa, la inițiativa tatălui sau a miresei, cu acordul tatălui, dacă a fost o căsătorie *sine manu*.

Cât privește efectele militarismului asupra vârstei căsătoriei, autorii demonstrează că mulți soldați, în perioada republicană, erau adolescenți. Ei se foloseau de oportunitatea de a-și demonstra bărbătia și, odată ce reușeau, se căsătoreau imediat. Șapte din primele 18 biografii din Appendix I arată participarea activă la lupte încă de la 18 ani. Activitatea militară pentru un Tânăr nobil începea de obicei pe la 17 ani, dar se putea și mai devreme, când, ca și *comes* (însoțitor) sau *contubernialis* (atașat) mergea în campanii alături de tatăl său, o altă rudă apropiată sau un prieten de familie. Legăturile dintre activitatea militară și AAFM sunt incontestabile, dar sunt foarte puține date concrete utilizabile.

Sursele indicau des faptul că soldații aveau soții și copii, ceea ce a dus la concluzia că, cel puțin în prima parte a secolului al II-lea a. Chr., un mare număr de militari erau căsătoriți înainte de a fi recrutați, din adolescență târzie sau cel puțin de pe la 20 de ani.

Capitolul IV, *The Period of the Late Republic and the Empire*, continuă aceeași analiză ca în capitolul anterior, dar pentru perioada de sfârșit a Republicii și în timpul Imperiului. Din 100 până în 31 a. Chr. tendința AAFM continuă să fie aceeași. Cei mai mulți aristocrați se căsătoreau de timpuriu. Din ultima parte a secolului I a. Chr. căsătorile *in manu* au fost înlocuite de căsătorile *sine manu* și instrumentele legale ale transferului de proprietate includau și dotele, *fidei commissi*, moșteniri, etc. Divorțul fară greșelă a fost introdus și a devenit treptat mai ușor și mai comun. Cu toate că tradiția menținea supremăta *pater familiæ* în a decide în privința căsătoriei, se observă semne ale rebeliunii din partea tinerilor bărbați.

Ambițioșii *novi homines* arată o tendință de a se căsători mai târziu ca aristocrații. Totuși, cei mai mulți bărbați se căsătoreau la vîrstă normale. Cato cel Tânăr, Ahenobarbus, Octavianus, s-au căsătorit la 22 de ani sau chiar mai tineri, în timp ce Iulius Caesar doar la 16 ani.

Vîrsta mariajului pentru femeile celebre ale timpului preicum Fausta Cornelia, Caecilia Attica, Octavia Minor, Livia Drusilla, Tullia, era între 13 și 16 ani. Bărbații din familiile imperiale, Flavieni, Antonini și Severi, s-au supus tiparului general. Șase s-au căsătorit ca adolescenți (Caracalla la 14 ani, Elagabalus la 15 ani, Commodus, Alexander Severus și Gordian la 16 ani, Domitian la 18 ani) în timp ce Hadrian și Marcus Aurelius au aşteptat până la 24 de ani, Septimius Severus până la 30, iar Lucius Verus până la 33 de ani.

Pliniu cel Tânăr afirmă că un bărbat este ideal să devină mire pe la 30 de ani. Cât despre femei același autor sugera o vîrstă puțin mai mică decât cea a bărbaților. Totuși, legea romană stabilea vîrsta legală a căsătoriei la 14 ani la bărbați și 12 ani la femei.

Cât privește legislația, în rândurile cărții de față se atribuie o importanță deosebită legilor promulgate de către Augustus. Reforma sa militară a creat o categorie, legionarii profesioniști, cărora le era interzisă căsătoria până la sfârșitul termenului serviciului militar. Aceasta măsură a rămas în vigoare pentru circa două secole, până când Septimius Severus a revocat-o. De vreme ce legionari erau timp de 25 de ani încartiruiți, două-trei sute de mii de bărbați erau obligați să se căsătorească la vîrstă mijlocie. Voluntarii pentru cariera de legionar se încadrau între vîrstă de 13 ani și cea de 36, dar marea masă era între 18 și 23. Legea augustană a rezolvat ceea ce în perioada republicană era o problemă: alegerea băiatului între familie și o carieră militară. Un Tânăr care nu avea perspective pentru a se angaja într-o viață de familie sau care era înclinat, prin natura sa, către o carieră militară avea această alternativă.

Oricum, sunt dovezi clare că soldații aveau legături informale cu femei în așezările de pe lângă castre, legături care se formalizau după serviciul militar.

Alte componente ale legislației lui Augustus au fost *Lex Iulia de maritandis ordinibus* și *Lex Papia Poppaea*. Prima lege a fost emisă în 18 a. Chr., iar a doua în 9 a. Chr. Aceste legi emiteau pedește pentru acei membri ai clasei senatoriale care erau *cælibes* (celibatari) sau *orbi* (persoane fără familie sau fără copii) de la 25 până la 60 de ani pentru bărbați și de la 20 la 50 de ani pentru femei. Un *cælebs* era total exclus de la moștenire. Augustus a fost preocupat de reinstaurarea virtuții în viața de familie romană.

Capitolul al VI-lea, *A Reconsideration of the Epigraphic Evidence*, încearcă să dovedească congruența dintre sursele literare și cele epigrafice.

Epitafurile erau puse, în special, de locuitorii de la orașe și de membrii respectabili. Nu puteau depune astfel de monumente sclavii și săracinii din orașe și nici populația

rurală. Aceste documente epigrafice devin importante, prin urmare, doar pentru anumite categorii sociale și profesionale.

Prima colecție de inscripții folosită pentru a demonstra AAFM a fost publicată de Ludwig Friedländer (*Roman Life and Manners under the Early Empire*, tradus din germană de Leonard A. Magnus, 1907). Datele desprinse dovedesc faptul că vîrsta primei căsătorii era timpurie. A.G. Harkness a extins baza de date epigrafice pentru a arăta că, de fapt, fetele se căsătoreau în jur de 18 ani și nu mai devreme. M.K. Hopkins a calculat că AAFM era de 12 până la 15 ani pentru fetele păgâne (necreștine), între 15 și 18 ani pentru cele creștine, între 17 și 20 pentru băieții păgâni și 20-23 ani pentru băieții creștini. A mai concluzionat că inscripțiile reprezentă mai degradă pe cei din clasa de mijloc (inclusiv pe libertari imperiali) decât pe senatori sau poporul sărac. Se susține faptul că vîrsta căsătoriilor era scăzută în clasele superioare dar și în cele mijlocii. În schimb, Tim Park a respins utilitatea datelor din epitafuri în rezolvarea problemelor despre mortalitate și structura vîrstei (T. Parkin, *Demography and Roman Society*, Baltimore, 1992).

Autorii lucrării de față consideră că modelul corect de utilizare a inscripțiilor de pe morminte este combinarea diferitei prevederi ale legii moștenirii, cu datele realiste ale AAFM și cu o interpretare a speranței de viață căt mai corectă.

Sopile trebuiau să aibă urmași, dar o soție de 14-15 ani era foarte posibil să își vadă copiii morți sau chiar ea putea să moară. De vreme ce scopul femeii era să reproducă, fetele tinere care mureau fără a fi îndeplinit această obligație nu faceau o impresie adâncă soțului sau familiei. Așadar, acele femei care nu au putut naște sau au avut copii slabii și bolnavi nu mai apar în comemorări, în timp ce aceleia care au lăsat măcar un copil sunt amintite.

Opiniile desprinse din această lucrare nu se bazează pe calcule proprii ci reiau, contrazic sau admit unele calcule făcute anterior lor. Credem că analiza de față ar fi avut un mai mare succes dacă s-ar fi bazat pe studiul elaborat asupra unui eșantion de inscripții.

Capitolul al VI-lea, rezervat concluziilor și intitulat *Some Observations on the Late Empire and Christian Influence*, oferă o scurtă imagine despre aceeași problemă în perioada Imperiului târziu, în strânsă legătură cu afirmarea creștinismului. În secolele IV-V p. Chr., tendința către AAFM timpurie continuă, la fel ca și instituția *patria potesta*. *Corpus Iuris Civilis* conține referiri numeroase la *patria potestas*. Totuși, inovațiile nu lipesc, în special datorită afirmării creștinismului. Hopkins observă că inscripțiile funerare creștine oferă o vîrstă a căsătoriei mai ridicată decât cele păgâne. 35 din 180 de fete s-au căsătorit înainte de 15 ani, 75 între 15 și 18 iar 37 între 19 și 22. Aceasta sugerează o depărtare de tendința de a căsători copiii (mai ale fetelor) la o vîrstă foarte fragedă.

Se observă, totuși, că familiile senatoriale, în secolul al V-lea, practicau căsătoria băiatului la sfârșitul adolescenței și a fetelor la începutul adolescenței. Rezistă și tradiția aranjării nunților de către părinți.

În concluzie, românii erau conștienți de rata mare a mortalității și au încercat să o minimalizeze prin căsătoriile timpurii. AAFM trebuie judecată în contextul situației sociale generale din societatea romană. Un bărbat roman își începea viața ca *puer* și rămânea sub tutela adulților *in potestas* sau *sui iuris*. Copilăria dura până pe la 7 ani. O etapă mai importantă era vîrstă de 14 ani, când avea loc ceremonia prin care primea îmbrăcămintea de bărbat, *toga virilis*. Apoi, băiatul se putea căsători și se putea stabili la casa sa. Dacă era *in potestate* tatăl trebuie să aprobe și să dea fiului un *peculium* pentru cheltuielile de zi cu zi. De la 17 ani tânărul era bun de armată. De la 19 ani putea să susțină cauzuri de judecată într-un tribunal. De la 24 de ani putea fi *quaestor* iar de la 25 își asuma întreaga responsabilitate pentru proprietatea sa, doar dacă nu erau în viață tatăl sau bunicul. În caz contrar, el rămânea, financiar, legat de ei.

Pentru femei viața era mai puțin complexă. După ce trecea de perioada pubertății, fata se căsătorea și avea copii. Dacă supraviețuiau atât ei cât și mama, la tinerețe putea beneficia din plin de viață socială, de multe ori cu o influență mare asupra soțului și chiar în treburile politice. De la sfârșitul Republicii multe femei au câștigat libertatea de a-și conduce propriile afaceri. Legea lui Augustus, care acorda femeilor dreptul de tutelă dacă au născut triei

copii (patru în cazul libertelor), este semnul unui progres în ceea ce privește respectul pentru femei.

La final, Appendix I, *First Marriages of Roman Men* și Appendix II, *First Marriage of Roman Women*, completează cu câteva statistici foarte interesante concluziile care au fost înaintate în text. În final este prezentată o bibliografie variată și un Index.

Cea mai mare parte dintre concluziile care se emite fac referire, cu precădere, la categoriile superioare și mijlocii ale societății romane. Lipsa unei documentări adecvate pentru clasele inferioare a determinat pe autori să se refere mai ales la personajele demne de consemnat în inscripții sau surse literare.

După părerea noastră, în Imperiu se înregistrau diferențe semnificative ale AAFM, aşa cum apreciază și autorii de căteva ori pe parcursul lucrării lor. În funcție de anumite componente, dar și special în funcție de tradițiile locale, vîrstă căsătoriei era decisă de tradițiile locale mai mult decât de legea romană. De altfel, se constată și în carteza prezentată că legile nu erau tot timpul respectate literar cu literă. De multe ori, căsătorile se produceau între subiecți care nu îndeplineau limita de vîrstă legală. O analiză pe provincii ar fi foarte folositore și mai convingătoare. Oricum, valoarea cărții de fată este incontestabilă și reprezintă un nou pas către formarea unei imagini corecte a vieții cotidiene din societatea romană antică.

DAN APARASCHIEV

MIHAI POPESCU, *La religion dans l'armée romaine de Dacie*, București, 2004, 368 p. + XXXV planșe.

Interesul pentru armata provinciei *Dacia* datează de mult timp în istoriografia românească dedicată Antichității romane, dar, dacă ar fi să judecăm după ritmul de apariție a lucrărilor cu tematică specială, accesul interes ar părea mai degrabă sincopat. După sinteza din 1937 a lui Vasile Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, abia în anii '80 au fost publicate monografii mai consistente, privitoare la trupele provinciei nord-dunărene¹, pentru ca după alte două decenii să apară prima contribuție asupra

unităților auxiliare staționate la nord de fluviu², cea dintâi culegere de studii privitoare la viața cotidiană din castrele nord-dacice³ și prima carte despre armamentul și echipamentul soldaților romani din *Dacia*⁴. Mult mai multe lucrări privesc sistemul defensiv roman din stânga Dunării⁵.

Recent, a văzut lumina tiparului prima sinteză dedicată cultelor religioase cinstite în armata Daciei romane, semnată de Mihai Popescu. Tema are o mare

¹ C. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, București, 1983; D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei romane. Legiunea a VII-a Claudiu și legiunea a III-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983; V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985; M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaisca*, Cluj-Napoca, 1987.

² C. C. Petolescu, *Auxilia Daciei. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, București, 2002. Această sinteză reprezintă reunirea studiilor publicate sistematic în limba română în SCIVA, 46, 1995, I, p. 35-49; 3-4, p. 237-275; 47, 1996, I, p. 21-38 și în limba germană în AMN, 34/I, 1997, p. 67-141.

³ D. Isac, *Viața cotidiană în castele Daciei Porolissensis*, Cluj, 2001.

⁴ L. D. Aron, *Armamentul și echipamentul armatei romane din Dacia sud-carpațică*, Craiova, 2004.

⁵ Exemplu gratia: I. Bogdan Cătăniciu, *Evolution of System of Defence Works in Roman Dacia*, Oxford, 1981; idem, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului roman, sec. I-III*, Alexandria, 1997; C. M. Vlădescu, *Fortificațiile romane din Dacia Inferior*, Craiova, 1986; *The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th centuries. The second International Symposium (Murighiol/Halmyris, 18-24 August 1996)*, București, 1998; C. Croitoru, *Fortificațiile liniare romane în stânga Dunării de Jos (secolele I - IV p. Chr.)*, I, Galați, 2004. Se adaugă numeroase monografii sau micromonografii de caste.

căutare în istoriografia străină⁶ și efortul doctorandului român de a se alinia tendințelor trebuie salutat. Lucrarea se bazează pe o bună cunoaștere a surselor epigrafice, care constituie principalul izvor supus analizei, dar și a descoperirilor arheologice (castre, temple, geme, statuete, armament etc.), precum și pe o bogată bibliografie română și străină (vezi p. 23-28, 347-362). Pe acest fond informativ, autorul și-a structurat demersul în trei mari părți, rezervate zeităților adorate de soldații Daciei romane (p. 29-179), modulul particular în care acestea au fost receptate în numeroasele centre militare nord-dunărene (p. 180-256) și „camenilor”, respectiv statutului dedicanților, experiențelor religioase personale, motivațiilor care justifică închinările, „mobilităților” survenite în plan spiritual o dată cu integrarea în mediul cazon a unor indivizi de origini diverse și aparținând unor patrimoni culturală diferite etc. O abordare interesantă, realizată cu multă acribie, din care se desprind concluzii extrem de utile pentru înțelegerea manierei în care, dincolo de elementele comune, întâlnite în toate regiunile Imperiului unde au staționat trupe, se înfășurăzează specificul religios al unei provincii puternic militarizate precum *Dacia* (vezi p. 333-346). Vom reține câteva dintre ele. Mai întâi, „presunea” pe care, încă din primele decenii ale stăpânirii romane, a exercitat-o armata, mai ales prin ierarhie sa devotată religiei oficiale, asupra formării și uniformizării din punct de vedere spiritual a societății provinciale, alcătuită dintr-o populație cosmopolită. Faptul a fost în mare măsură favorizat de reducerea la neant a universului religios autohton și, în consecință, de esuarea simbiozei religioase daco-romane. Ca o compensație, în *Dacia*, chiar printre soldați, s-au bucurat de o popularitate deosebită divinitățile agreste romane (Liber, Silvanus, nimfele, Diana), care s-au „adaptat” mai bine realităților locale, putând fi considerate ca „protectoare privilegiate ale acestui teritoriu” (p. 335). În al doilea rând, statutul teritorial al Daciei (provincie de graniță) și conjuncturile

(instabilitatea de la frontiere, conflictele cu barbarii, insecuritatea, disfuncionalitățile interne etc.) au creat un ascendent zeităților „vindecătoare”, „salvatoare” (Aesculap, Hygia, Apollo, Hercules) și, mai ales de la finele veacului al II-lea, celor orientale, a căror teologie impregnată de ideile eternității, universalismului și măntuirii, fortificau profilul psihologic al soldaților (Iupiter Dolichenus, Mithras, Sol Invictus, Bonus Puer). Dar această importanță crescută a cultelor de tradiție răsăriteană n-a fost în măsură să diminueze în *Dacia* - ca pesto tot în lumea romană - rolul de protector privilegiat al armatei jucat de Iupiter Capitolinus (Iupiter Optimus Maximus), în jurul căruia s-a clădit și s-a afirmat constant sentimentul de loialitate al trupelor față de Imperiu și față de suveran. Mai mult, statistică arată că religia armatei era dominată de cultele oficiale ale statului (în special cultul imperial, Minerva, Marte, Victoria), resuscitate mai ales atunci când unii împărați, precum Caracalla, se aflau pe solul provincial. Din acest punct de vedere, aşa cum subliniază și autorul lucrării asupra căreia stăruim, armata a fost un mediu conservator. În al treilea rând, legioniile și auxilia au constituit factori importanți de romanizare, soldații jucând un rol esențial în difuziunea cultelor, riturilor și practiciilor religioase romane și a limbii latine. În sfârșit, ca și în cazul unor tipuri de monumente și al unor forme artistice, cullete practice în armata Daciei prezintă analogii cu cele din provinciile învecinate – *Pannonia* și *Moesia*. Faptul are multiple explicații: participarea unor unități pannonice și moesice la cucerirea regatului dac, transferul de trupe din cele două zone, proximitatea, contingenta cu lumea barbară etc.

Prin nouitatea conținutului, prin analiza pertinentă, obiectivă, bine fundamentată și prin concluziile solide, *La religion dans l'armée romaine de Dacie* va rămâne una dintre lucrările de referință în istoriografia românească a Antichității.

NELU ZUGRAVU

GEORGES DEPEYROT - DELIA MOISIL, *Le trésor de Frâncești (Roumanie). Les débuts de la crise du denier (98-235)*, Moneta, Wetteren, 2004, 168 p. (cu 24 fig.)

Lucrarea, *Le trésor de Frâncești (Roumanie). Les débuts de la crise du denier (98-235)* a apărut probabil

din dorința de a aduce noi date și interpretări referitoare la diversele aspecte care au marcat evoluția din punct

⁶ Vezi de exemplu: H. Helgeland, *Roman Army Religion*, în ANRW, II/16.2, 1978, p. 1470-1505; M. P. Speidel, *The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army*, Leiden, 1978; M. P. Speidel and A. Dimitrova-Milčeva, *The Cult of the Genii in the Roman Army and a New Military Duty*, în ANRW, II/16.2, 1978, p. 1542-1555; M. Ziolkowski, *Kult cesarski w religii wojsk rzymskich w Brytanii (I-III w.n.e.) (The Emperor Cult in the Religion of the Roman Army in Roman Britain (the 1st-3rd Century A.D.))*, în BP, 3, 1984, p. 167-176; idem, *Il culto della disciplina nella religione degli eserciti romani*, în RSA, 20 (1990), 1992, p. 97-107; Y. Le Bohec, *L'Armée romaine sous le Haut-Empire*², Paris, 1990, p. 252-267; J. Rüpke, *Domi militiae. Die religiöse Konstruktion des Krieges in Rom*, Stuttgart, 1990; G. L. Itby-Massie, *The Roman Army and the Cult of the Campenses*, în ZPE, 113, 1996, p. 293-300; A. Bendlin, *Peripheral-Centres-Central Peripheries: Religion Communication in the Roman Empire*, în *Römische Reichsreligion und Provinzialreligion*, Herausgegeben von H. Cancik und J. Rüpke, Tübingen, 1997, p. 44-45; O. Stoll, *Excubatio ad signa. Die Wache bei den Fahnen in den römischen Armeen und andere Beiträge zur kulturgeschichtlichen und historischen Bedeutung eines militärischen Symbols*, St. Katharinen, 1995; idem, „Officer and Gentleman”. Der römische Offizier als Kultfunktionär, în *Klio*, 80, 1998, 1, p. 134-162; *The Roman army as a community. Including papers of a conference held at Birkbeck College, University of London on 11-12 January, 1997*, edited by A. Goldsworthy and I. Haynes, Portsmouth, 1999, *passim*.

de vedere monetar a Imperiului Roman în secolele I-III p.C.

Tezaurul descoperit în localitatea mai sus menționată a fost publicat pentru prima dată de C. Moisil în *Cresterea Colecțiilor Academiei Române*, 1939-1940 (1944) fiind constituit din 1365 piese, toate denari romani care, în cea mai mare parte, acoperă perioada delimitată de domniile împăraților Nero și Elagabal. Din 1970 acest depozit se află spre păstrare la Muzeul Național de Istorie a României după ce, inițial, fusese achiziționat prin cumpărare, la 8 mai 1935, de către Cabinetul de Medalii al Academiei Române.

În 2004, tezaurul de la Frâncești a făcut obiectul unui amplu studiu care tratează în mod special evoluția pe care a parcurs-o denarul roman până la introducerea Antoninianului de către Caracalla, eveniment ce a marcat începutul crizei monetare în Imperiul Roman.

Din punct de vedere al structurii conținutului, lucrarea *Le trésor de Frâncești (Roumanie), Les débuts de la crise du denier (98-235)* este structurată în șase capitulo precedate de o firească introducere. Cele șase capitulo sunt următoarele: Capitolul I, *Gruitatea denarilor* (p. 5-7); Capitolul II, *Titul monedelor de argint la Roma* (p. 7-36); Capitolul III, *Producția și durata utilizării denarilor* (p. 36-46); Capitolul IV, *Principalele tezaure de denari* (p. 46-74); Capitolul V, *Începutul crizei de bani de la Roma* (74-79); Capitolul VI, *Tezaurul de la Frâncești* (p. 79-81).

În capitolul I *Gruitatea denarilor*, este realizată o analiză comparativă a greutății denarilor din cadrul tezaurului de la Frâncești, cu cel al denarilor dintr-un alt mare tezaur descoperit în Polonia (Nietulisko Male). Datele obținute sunt comparate cu cele rezultate urmă studierii greutăților denarilor aflați în colecția British Museum sau în alte diverse cataloge numismatice realizate de H. Mattingly, R. A. G. Carlson ori K. Mitkowa-Szubert.

Capitolul II este dedicat titlului argintului pe care îl aveau monedele emise la Roma. În acest caz autorii au analizat situația comparativ, pe perioade de timp (domnii de împărați romani), folosind în acest sens ca instrumente de lucru lucrările lui D. R. Walker, H. Mattingly și E. A. Sydenham. Concluzia care se deprinde, în urma analizei întreprinse, coroborând cu datele oferite de cele opt tabele sinoptice care acoperă perioada de la Nerva la Sever Alexander este aceea că în secolele I-III p.C. titul argintului la Roma a cunoscut o scădere constantă. O revigorare a titlului se înregistrează în vremea lui Caracalla pentru ca ulterior, începând cu Macrinus, acesta să își reia pantă descendantă. Acest capitol este însotit și de o bogată bibliografie (16 lucrări) referitoare la problema titlului argintului denarilor romani.

Capitolul III, *Producția și durata utilizării denarilor*, este dedicat studiului și circulației banilor. Și în acest priej autorii fac apel la o serie de tabele și grafice care le-au facilitat consemnarea unor concluzii interesante. Capitolul tratează probleme importante cum ar fi: 1) Producția globală și anuală de denari; 2) Durata utilizării

monedelor; 3) Repartizarea geografică a tezaurelor în imperiu. Menționăm câteva din concluziile la care s-a ajuns: producția denarilor a crescut până la Antoninus Pius după care a început să scădă; începând cu Antoninus, denarii sunt emisi cu greutate și titlu alterat; producția monetară crește sub Antoninus și Septimius Severus; atelierele monetare ajung să producă cantități tot mai mari de monedă dar cu stoc de metal din ce în ce mai redus (spre exemplu, sub Commodus cu același stoc de argint se produceau cu 30% mai multe monede decât sub Nerva, iar între Macrinus și Sever Alexander cu 55% mai mult); o bună perioadă de timp monedele republicane și flaviene se mențin în circulație fără a depăși domnia lui Traian care va opera o retragere a monedelor vechi și grele; monedele lui Traian și Hadrian supraviețuiesc până la Commodus și Septimius Severus dar scad treptat; între 98 și 235 la Roma au avut loc două retropiri: una sub Traian (pentru monedele Flaviilor) și alta sub Severi (pentru monedele Antoniniilor); tezaurele cu denari sunt prost repartizate în întreg imperiu, iar zonele cu supraabundență, respectiv zonele unde împăratul trimite mari cantități de denari, sunt asociate cu evenimente de natură politico-militară.

În capitolul IV sunt redate principalele tezaure cu denari din diferitele regiuni ale Imperiului Roman și care acoperă perioada cuprinsă între domnia lui Traian și cea a lui Sever Alexander.

Capitolul V tratează începutul crizei banilor la Roma. Astfel, se constată că în secolul II p.C. putem vorbi atât o stabilitate monetară cât și de existență condițiilor care declanșează criza. Până la Traian difuziunea denarilor în imperiu putea avea mai multe explicații: nevoi locale (sub Augustus); conflicte militare (sub Flavieni) etc. În timpul lui Traian atelierele monetare dispun de imense cantități de aur și argint ca urmare a cuceririi regatului lui Decebal. De fapt, Traian este cel care retopește moneda veche motivația având la bază dorința împăratului de a specula diferența ușoară de greutate și titlu între denarii vechi și cei recenti. Multă dintre denarii romani sunt trimiști în vremea lui Traian mai ales în Peninsula Balcanică fapt datorat războaielor cu dacii. Acest fenomen de difuziune a denarilor mai ales către regiunile de margine ale imperiului se menține și în vremea lui Hadrian. Abia sub Antoninus se constată primele modificări în privința cantității și calității. Ulterior imperiul se va confrunta cu o serie de fenomene ca: scăderea titlului argintului; aliajul mediu al denarilor ajunge la 85%; baterile de monedă cunosc o puternică creștere; se înregistrează o diferență între cantitățile de metal disponibile și numărul denarilor produsi; cantitățile de metal scad treptat.

Concluziile la care s-a ajuns în urma studierii cauzelor care au provocat criza banilor la Roma ar fi următoarele: în secolul I p.C. imperiul cunoaște o perioadă de bogăție monetară, menținută după reforma lui Nero și sub Flavieni; noile rezerve de metal din vremea lui Traian mențin calitatea monedei; echilibrul este păstrat sub

Hadrian, dar calitățile fizice ale monedelor au fost ușor afectate; primele dificultăți sunt consemnate sub Antoninus când producția de denari scade în paralel cu scăderea titlului; criza se manifestă sub Marcus Aurelius și Commodus, iar Septimius Severus optează pentru măsuri drastice; natura crizei secolului III p.C. s-a datorat cantității de argint disponibilă care a fost în continuu scădere; criza se pare că a avut rădăcini mai îndepărtate: reginarea lui Hadrian de a mai cucerii noi teritorii; politica defensivă a imperiului, la care se va ajunge, și care a oferit mai mult prilej de cheltuială decât de pradă.

Capitolul VI este dedicat tezaurului de la Frâncești în care autorii oferă informații legate de localizarea depozitului, locul și anul descoperirii acestuia, locul de depozitare. Cu acest prilej este menționat și tezaurul de la Pădurețu care prezintă asemănări cu cel de la Frâncești.

În concluzie, putem afirma că studierea tezaurului de la Frâncești a oferit posibilitatea studierii evoluției monetare a Imperiului Roman, în perioada secolelor I - III p.C., precum și a unor factori care au caracterizat-o: aliajul și greutatea denarilor, tezaurizarea lor, cronologia baterii acestora etc. Lucrarea este completată și cu un catalog al monedelor din cadrul tezaurului de la Frâncești, respectiv 24 de planșe. Adăugăm la cele deja precizate, condițiile grafice excelente ale studiului și bibliografia bogată, de bună calitate utilizată în realizarea lui. Toate aceste lucruri fac din lucrarea *Le trésor de Frâncești (Roumanie). Les débuts de la crise du denier (98-235)* o referință ce merită totă atenția și care credem va reuși să suscite interesul multor istorici.

TIBERIU D. PÂRPĂUȚĂ

TRAIAN DIACONESCU, *L'ethnogenèse des roumains. De nouvelles leçons sur les historiographes latins. Edition roumaino-anglo-française*, Iași, Institutul European, 2003.

Le problème de l'ethnogenèse, de la continuité et de l'unité du peuple roumain représente un thème complexe, controversé et toujours actuel. Pendant les deux derniers siècles beaucoup d'étudiants roumains ou étrangers ont soutenu ou combattu, avec divers documents, la thèse de la survie du peuple daco-romain au millénaire des migrations barbares sur le territoire de l'antique Dacie.

Récemment le philologue classique Traian Diaconescu a publié une nouvelle synthèse, limitée à l'analyse critique de la réception des textes des historiographes latins Eutropius, Vopiscus, Iordanes dans la culture roumaine. Ce livre, composé de trois études denses, adressées aux lecteurs ayant un niveau de culture hétérogène du pays et de l'étranger, est un vademecum excellent. En valorisant une riche bibliographie éparsée dans les revues et les livres publiés chez nous ou ailleurs à l'étranger, l'auteur reconstruit, en base des textes latins, des hypothèses de la conquête de la Dacie par les Romains et de la défaite d'Aurelien de l'espace latin de nos ancêtres.

En limitant sa recherche aux commentaires critiques des plus récentes leçons des historiographes latins, Monsieur Traian Diaconescu met les lecteurs en contact avec les textes latins ambigus, les traductions roumaines approximatives ou erronées et, chose très importante, propose de nouvelles variantes de traductions et interprétations qui corrigent les leçons communes de l'historiographie roumaine et soutiennent un point de vue philologique d'intégration scientifique européenne.

Nous allons présenter par la suite les textes recherchés et les nouvelles leçons proposées :

I. EUTROPIUS, *Breviarum A.U.G. VIII, 6, 2.* Les traductions des œuvres d'Eutropius sont nombreuses, mais Monsieur Traian Diaconescu s'est arrêté à la leçon, nouvelle et pertinente, de Monsieur Gh. Ţerban, publiée il

y a deux décennies. Nous rappelons que, le siècle passé, H. Droysen a unifié huit manuscrits et a mis en circulation, dans l'édition de 1878, le syntagme *Dacia viris exhausta fuerat* (« On avait séché la Dacie d'hommes »). Les ennemis de la continuité ont construit, à partir du terme *viris*, le mythe de la décimation et, plus tard, celui de la dépopulation de la Dacie après la défaite d'Aurelien. Dans notre siècle, l'italien C. Santini unifie vingt-quatre manuscrits et met en circulation, dans son édition de 1979, à côté du terme *viris*, la variante *res* en huit manuscrits et *vires* en huit autres manuscrits. En considérant le terme *viris* comme *lapsus calamii* du copiste, les adeptes de la continuité ont choisi les variantes *res* et *vires* qui faisaient référence aux ressources économiques et politiques et non pas à l'extermination de la population de la Dacie. Le mythe puriste de l'ethnogenèse des Roumains, élaboré dans la période romantique de notre historiographie, ainsi que le mythe de la dépopulation de la Dacie n'ont pas de support philologique. Monsieur Traian Diaconescu met en évidence l'importance de cette nouvelle leçon roumaine de Monsieur Gh. Ţerban et plaide en faveur de son intégration dans le monde scientifique européen.

II. HISTORIA AUGUSTA, XI, 7. Parmi les leçons roumaines de Vopiscus, Monsieur Traian Diaconescu a commenté la version de l'illustre philologue classique Monsieur St. Marin. Cet érudit a proposé qu'on traduisît le terme *provincialibus* du syntagme *sublatio exercitu et provincialibus* qui faisait référence à la défaite d'Aurelien en tant que terme technique par « fonctionnaires », en offrant ainsi une solution philologique pour la défaite partielle de la population. Monsieur Traian Diaconescu, qui a reproduit diverses traductions européennes (de l'Angleterre, Italie, France, Espagne) réalisées la dernière

moitié du siècle, observe que tous ces traducteurs occidentaux donnent, sans exception, au terme *provincialibus* le sens générique et pas technique d'« habitant d'une province ». L'historiographe roumain Vl. Iliescu et le philologue français Fr. Paschoud ont argumenté, sans équivoque, le sens générique et non pas technique de ce mot. A la lumière de ces leçons européennes, les ennemis de la continuité concluent qu'Aurélien avait retiré tant l'armée que la population de la Dacie, en laissant devant les barbares *terra deserta*. Mais les choses ne se sont pas ainsi passées. Les leçons proposées par Monsieur Traian Diaconescu nous obligent à rectifier la perspective des traductions existantes. Voilà ces interprétations :

Première leçon : Monsieur Traian Diaconescu propose qu'on traduise le terme *provincialibus* par son sens générique « les provinciaux », tel qu'il est traduit par les Occidentaux, mais il souligne un détail, négligé par tous les traducteurs, il s'agit du fait que le Latin n'a pas d'article défini, ni d'article indéfini et alors on peut traduire le terme *provincialibus* par son équivalent inarticulé, c'est à dire « provinciaux » ou bien par son équivalent articulé avec article indéfini, c'est à dire « des provinciaux ». Si Vopiscus avait voulu révéler la défaite complète de la population, il aurait sans doute ajouté un adjectif quantitatif, c'est à dire *omnibus provincialibus*. Ca vaut, sans doute, la peine d'intégrer dans le circuit académique la nouvelle leçon, « des provinciaux », proposée par Monsieur Traian Diaconescu, valable de point de vue grammatical et logique de point de vue sémantique.

La deuxième leçon Monsieur Traian Diaconescu propose que, dans la phrase <*Aurelianu*>, *sublatu exercitu et provincialibus reliquit* on mette une virgule après *sublatu exercitu*, en isolant ainsi l'ablatif absolu et en conférant au terme *provincialibus* la fonction de complément indirect. Dans ce nouveau contexte, *provincialibus* ne fait pas référence à la population retirée, mais à celle restée dans la Dacie. Le terme qui exprime la défaite de la population civile est *populos* et on peut le traduire sans article par « populations » ou « habitants » ou bien avec article indéfini par « des populations » ou « des habitants ». Quels sont les habitants qui s'étaient retirés ? Les catégories socioprofessionnelles liées, par la politique et l'état matériel, au pouvoir romain. Eutropius a nommé ces catégories, au niveau générique, *romani*, Vopiscus les a nommées *provincialibus* ou *populos* et Iordanes *daci*. Mais les termes mentionnés ne confirment aucunement la défaite totale de la population formée de Daces ou Romains.

C'est ainsi que cette seconde leçon du texte latin relève de la défaite partielle de la population. Pour soutenir cette leçon, Monsieur Traian Diaconescu a fait une analyse magistrale stylistique et sémantique de la phrase. Cette phrase représente une période structurée, en apodose, sur un polysynédon qui réalise la hiérarchie et met en valeur les faits d'Aurélien. Par cette exégèse, Monsieur Traian Diaconescu fait la preuve, une fois de

plus, de l'importance de la philologie mise au service de l'historiographie.

III. IORDANES, Romana, 217. Les traductions roumaines des œuvres de Iordanes représentent elles aussi une pomme de discorde. Monsieur Traian Diaconescu fait, l'analyse critique des versions réalisées, dans notre siècle, par l'humaniste G. Popa-Lisseanu (publiée en 1934) et par l'historien Vl. Iliescu (parue en 1970). Tous les deux érudits se sont éloignés du texte latin, influencés probablement par la version française de Savagner qui, à son tour, avait traduit de façon ambiguë le texte latin. L'interprétation qui a marqué sans doute de façon décisive l'historiographie roumaine de la dernière moitié du siècle, est celle proposée par Monsieur Vl. Iliescu. Cet érudit a considéré que Iordanes représentait une « bonne » tradition, parce qu'il faisait référence seulement à la défaite des légions, par rapport à la tradition « fausse » ou « tendancieuse » des autres historiens latins qui relataient tant la défaite de l'armée que celle de la population civile. Les choses sont pourtant différentes, puisque la traduction de Monsieur Vl. Iliescu est fausse. Les erreurs philologiques de cette traduction ont été relevées et commentées par les historiens H. Daicoviciu et Andrei Aricescu. Ces historiographes ont proposé une nouvelle traduction par laquelle ils faisaient la preuve que Iordanes avait fait référence tant à la défaite de l'armée qu'à l'évacuation complète de la population civile. Andrei Aricescu déclare clair et net que de la « relation de Iordanes on sait l'idée qu'au temps d'Aurélien on avait proposé une évacuation totale de la Dacie ». Monsieur Traian Diaconescu se dissocie de l'interprétation de ces grands historiographes mentionnés ci-dessus et propose une nouvelle leçon. Monsieur Traian Diaconescu résume, de façon claire et brève, la nouveauté de son interprétation : « Nous n'adhérons pas à l'opinion de l'évacuation complète de la population civile de la Dacie. Notre option est fondée sur les arguments philologiques confirmées par les données extra philologiques. L'argument philologique décisif consiste dans le fait que le Latin n'a pas d'article défini et, par conséquent, les termes latins qui désignent la population civile daco-romaine dans les textes des historiographes latins peuvent avoir, dans les langues modernes, des formes lexicales correspondantes à article défini, sans article ou bien à article indéfini. On peut traduire le terme *eos* <*Dacos*> de Iordanes en Roumain par une forme sans article, c'est à dire, « une partie des Daces », ou bien avec article indéfini « des Daces », mais jamais par le syntagme « tous les Daces ». S'il s'était agi de l'évacuation totale, on aurait dû l'exprimer par le syntagme *omnes Dacos*. Iordanes fait référence, par conséquent, tout comme ses prédecesseurs à la défaite partielle de la population daco-romaine, formée de l'administration romaine et des groupes de citoyens riches qui ont suivi l'armée en Moésie » (pag. 45).

Ce sont les nouvelles leçons, accessibles à toute personne de bonne foi que Monsieur Traian Diaconescu

nous propose, en ce qui concerne la défaite d'Aurélien de la Dacie. Ces nouvelles leçons corrigent les anciennes leçons qui s'éloignent du texte latin et de la vérité historique. Par ses nouvelles leçons, Monsieur Traian Diaconescu relève, sans aucune équivoque, le fait que les historiographes latins, malgré l'ambiguité de leurs textes, ont une vision unitaire sur la défaite d'Aurélien de la Dacie, dans le sens qu'il atteste tant la défaite de l'armée que d'une partie de la population civile.

Ca vaut la peine d'inclure ces nouvelles leçons d'un philologue classique roumain dans le circuit national et international. Par ce tome concernant l'*Ethnogenèse des Roumains*, Monsieur Traian Diaconescu confirme de nouveau ses vertus d'exégète, et la philologie latine – chassée de nos jours par le législatif – fait pleinement la preuve de son importance et actualité dans la culture roumaine.

NICOLAE BARAN

ANDREI OPAIȚ, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th-6th Centuries AD)*, Oxford, 2004, 180 p. + 61 planșe.

În contextul reorganizării administrative a Imperiului Roman, la sfârșitul secolului al III-lea, în vremea împăratului Dioclețian (284-305), teritoriul dobrogean, constituit într-o provincie separată, *Scythia Minor* (din 284 cu capitala la Tomis), dobândește o poziție privilegiată datorită rolului său strategic important la Dunărea de Jos. Mutarea centrului de greutate a Imperiului Roman spre est, în vremea lui Constantin cel Mare (306/324-337), a accentuat acest statut al Scythiei. În această importantă zonă de contact cu populațiile barbare, care încep să devină amenințătoare începând cu a doua jumătate a secolului al III-lea d.Hr., provincia Scythia a reușit să-și definitivize o bază economică puternică, reflectată în special, printr-un comerț activ cu alte zone precum: Asia Mică, nordul Africii, zona pontică sau chiar Peninsula Iberică.

În acest cadru, cartea lui Andrei Opaț vine să probeze evoluția economică a teritoriului dobrogean, prin prisma numeroaselor descoperiri ceramice efectuate aici. Cum însuși domnia sa mărturisește, această monografie „încearcă să umple un gol în cercetarea arheologică românească”, deoarece până acum studiul ceramicii s-a axat mai mult pe considerente de formă sau decorație și mai puțin pe reconstituirea istoriei economice reflectată de aceasta. În condițiile în care istoriografia zilelor noastre se apleacă tot mai mult spre cercetarea istoriei economice, sociale și chiar ideologice, consider că această lucrare poate prezenta un interes deosebit în cadrul demersurilor întreprinse de cercetători pentru reflectarea cu acuratețe, a modului de organizare și de funcționare a societății antice.

Lucrarea de față, apărută în limba engleză, reia în discuție o serie de tipologii ceramice, autohtone sau importate, întâlnite pe teritoriul dobrogean, pe care autorul le-a mai analizat într-o lucrare mai veche: *Aspecte ale vieții economice din Provincia Scythia (secolele IV-VI p.Ch.)*. *Producția ceramică locală și de import*, apărută în seria *Biblioteca Thracologica*, nr. XVI, la București, în 1996. Însă, așa cum afirmă în prefătuarea lucrării în discuție, autorul nu face doar o simplă traducere din română, ci o reactualizează a problematicii. Apărută în condiții grafice

excelente, versiunea engleză se bucură, de asemenea, de o bogată ilustrație adiacentă textului, dar și de o bibliografie mai consistentă.

Structura lucrării diferă foarte puțin între cele două ediții. În general, aceasta cuprinde două părți, în prima fiind analizată în detaliu tipologia vaselor, iar în cea de-a doua - implicațiile economice ale descoperirilor ceramice. Totuși, în această ediție, autorul a renunțat la o serie de detalii precum cele privind producția de ceramică (vezi Capitolul II A, 1996), adăugând în schimb rezultate ale celor mai recente descoperiri, precum și noi tipologii funcționale.

De altfel, clasificarea propusă de Andrei Opaț are în vedere principiul funcționalității. Vasele sunt împărțite și clasificate în conformitate cu utilitatea lor (înăndu-se cont și de aria geografică de proveniență) în tipuri ceramice, care la rândul lor pot conține sub-tipuri și variante. Pentru fiecare din aceste categorii autorul realizează o scurtă descriere a modului de fabricație, a dimensiunilor și a caracteristicilor morfologice.

Tipurile ceramice poartă numele celor ce s-au îngrijit de clasificarea lor și sunt urmărite gradual, în evoluția lor de-a lungul secolelor.

Dificultățile apar totuși atunci când aceste produse ceramice (referindu-ne aici la cele de import) trebuie relate la atelierele de proveniență. Deoarece acest lucru este de cele mai multe ori imposibil, autorul le-a clasificat după spații geografice de producție precum: cel Pontic, cel Egeean, cel Levantin sau cel Cretan, facilitând totodată o mai bună înțelegere a principalelor rute comerciale ce legau provincia Scythia de restul Imperiului (Capitolele III, IV și V).

Așa cum am mai spus, primul capitol, care este de altfel și cel mai consistent, este destinat analizei tipurilor ceramice, clasificate după funcționalitate în: recipiente de conservare (în care, spre deosebire de ediția din 1996 sunt incluse alături de oale sau *dolii* și amforele), vesela de bucătărie (oale, cratițe, tigăi, capacă), vesela de băut - numită și *vasa po(ta)toria* (căni, carafe, uicioare, pahare, cupe, cești), vesela pentru depozitarea uleiului, vesela de masă (castroane, boluri, străchini, farfurii), vase amestecate

(în cadrul cărora sunt prezentate noi tipuri de vase precum *ritina*, vasele miniaturale sau stocurătoare) și vase folosite în oficierea cultului religios. Multe dintre aceste categorii de vase nu apar discutate în ediția românească din 1996, ci sunt rezultatul unor descoperiri ulterioare, valorificate abia acum.

În cadrul acestei clasificări, un spațiu foarte însemnat este destinat diferitelor tipuri de amfore considerate drept indicatori importanți ai orientărilor comerciale ale unei epoci. Noutatea adusă de versiunea din 2004 față de cea precedată, este mai buna clasificare a amforelor. Spre exemplu, pentru tipul *Carthage LR Amphora I*, frecvent întâlnit în siturile arheologice dobrogene, sunt propuse două variante, una a lui Pieri (1998) cu trei sub-tipuri și alta a autorului cu șase subtipuri (notate A-F) și numeroase variante.

Pentru celelalte amfore de import sunt păstrate ariile geografice, cu precizarea că, în cadrul clasei amforelor orientale (1996) autorul disociază mai multe regiuni: egeană, levantină sau cretană. Tot acum apar noi clasificări la amforele existente, precum și rectificări tipologice. Spre exemplu, o variantă târzie a amforei egeeene de tip *Robinson M 273 / Opaïj C III-I* a fost identificată acum ca aparținând tipului *Cnidian*. O altă amforă de tip *Opaïj E IV / Bötger II-2*, care în 1996 era clasificată ca având origine necunoscută, a fost identificată, pe baza unor descoperiri recente efectuate la Tropaichioi și Troesmis, ca având corespondență tocmai în spațiul libanez.

Astfel, autorul mai identifică noi tipuri de amfore precum și subtipuri ale celor existente, renunțând în același timp la prezentarea altora, ce fuseseră deja discutate în 1996 (tipul *Zemer 53* sau *Keay LXVII*). În cazul amforelor de origine pontică, nord-africană sau iberică, structura tipologică rămâne aceeași, adăugându-se puține tipuri noi, scoase la lumină relativ recent, (tip *Tezgör and Terlican 1 / Opaïj F VI* – de origine pontică, sau tip *Beltran 70 / Bötger IV-2* – de origine iberică). În ceea ce privește amforele de origine necunoscută, autorul adaugă doar tipul *Hayes 1992*, descoperit la Tomis, avansând ipoteza unei origini sud-dunărene (probabil de la Odessos).

După amfore, autorul își îndreaptă atenția spre vesela de bucătărie, foarte numerosă și variată dar în același timp, puțin cercetată datorită dificultăților legate de dateare, dar și din cauza faptului că, având în majoritate, o origine locală, nu prezintă interes pentru identificarea rutelor comerciale. Sunt propuse noi modele de clasificare și apoi și aici o serie de sub-tipuri, mai ales în ceea ce privește oalele și cratiile.

În analiza veseliei de băut, nu se aduc multe lucruri noi față de ediția românească, ci, dimpotrivă, caută să nuauzeze tipologiile existente, prin simplificarea lor (în special în cazul urcioarelor). Apare tot acum, ca și clasă distinctă, și vesela pentru ulei, din care se evidențiază acele *leykhoi*, cu corpul bombat și gâtul subțire, de influență elenistică.

În cadrul veseliei pentru servitul mesei, mai bine studiată poate și datorită conotațiilor sale artistice (Opaïj, 1996, p. 126) autorul face o prezentare amănunțită,

înținând seama de zonele acesteia de proveniență (pontică, micro-asiatică, nord-africană sau cnidiană) și identificând totodată, noi tipuri, în special pentru vesela de proveniență nord-africană, de altfel modest reprezentată în Scythia [tip *Hayes 56* (cca. 360-430d.Hr.), tip *Hayes 97* (cca. 470-550d.Hr.) sau *Atlante XLJ 3-4* (550-600 d.Hr.)]. În încheierea prezentării tipologiei ceramice sunt introduse două clase funcționale noi - vasele amestecate și cele folosite în oficierea cultului religios - pe care însă, le-am amintit anterior.

A doua parte a lucrării (Capitolele II-V) este consacrată legăturilor comerciale ale Scythiei cu alte provincii ale imperiului reflectate în special în importurile de ceramică străină, descrise și clasificate anterior. Capitolul al II-lea ia în discuție modalitățile de producție a ceramicii romane în provincia Scythia, pornind de la modelul elaborat în 1982 de Peacock în lucrarea *Pottery in the Roman world: an ethnoarchaeological approach* și discutat de Andrei Opaïj și în ediția din 1996. Peacock identifică astfel opt modalități de producție (producția gospodărească, industria gospodărească, atelierul individual, ateliere concentrate, producția manufactureră, producția latifundiарă, producția militară și producția de factorie), fiecare având caracteristici proprii, cu avantajele și dezavantajele sale. În încheierea capitolului autorul face o serie de aprecieri generale și considerații asupra principalelor categorii de vase descrise în Capitolul L.

Capitolul al III-lea este consacrat centrelor de producție din Marea Neagră și Mediterana și relațiilor lor cu provincia Scythia, avându-se în vedere frecvența descoperirilor ceramice aparținând fiecărei arii geografice ce a întreținut relații comerciale cu zona dobrogeană. Domniația autoritară a centrelor est-mediteraneeni (egeeene) asupra pieței dobrogene este probată de numeroase și variate descoperiri ceramice (peste 12 tipuri de veselă), dar nici aportul centrelor pontice sau vest-mediteraneene (circa 30 de tipuri de amfore), nu este de neglijat, principalele materii importate fiind: vinul, uleiul de măslini și produsele de pește.

Capitolul al IV-lea al lucrării tratează relațiile economice ale provinciei Scythia cu centrele ceramice din interiorul și exteriorul Imperiului, fiind subliniată importanța comerțului (considerat de Keith Hopkins ca fiind „*veriga vitală de legătură între producție și consum*“) în evoluția societății. Pe baza analizei descoperirilor ceramice se poate urmări fluxul comercial în Scythia secolelor IV-VI d.Hr., iar rezultatele, corroborate cu descoperirile numismatice, ne pot oferi o panoramă veridică a vieții economice înfloritoare, din această perioadă. Luând drept model descoperirile făcute la Tropaichioi, autorul își probează afirmațiile și cu o serie de grafice atent întocmite.

Ultimul capitol este destinat concluziilor asupra naturii și tipurilor de relații comerciale existente în Scythia. Odată cu apariția, în 330, a Constantinopolului, echilibrul economic se deplasează spre provinciile orientale ale Imperiului, în cadrul cărora Scythia va juca un rol important prin practicarea unui comerț activ cu celelalte

regiuni. Sunt identificate astfel, trei tipuri de relații economice: *reciprocitate*, *redistribuție* (cel mai frecvent) și *marketing*, practicate atât cu centrele din Imperiu cât și cu cele din afara lui (zona nord-dunăreană) sub controlul sever al statului care își impunea politica vamală protectionistă.

În încheierea lucrării, autorul lasă problema deschisă, afirmând că nu se pot trage încă concluziile generale. Necesitatea unor noi studii ale ceramicii romane și a alcătuirii unor noi tipologii pentru fiecare sit arheologic

în parte se impune pentru îmbunătățirea tabloului vieții economice din provincia Scythia în perioada romanităii târziu și începutul epocii bizantine. Chiar dacă nu toate problemele abordate au primit o rezolvare pe deplin mulțumitoare, volumul prezentat constituie o contribuție de substanță, realizată de un veritabil profesionist al domeniului, la clarificarea circulației și tipologiei ceramicii din secolele IV-VI.

SEVER-PETRU BOȚAN

SERGIU MUSTEAȚĂ, *Populația spațiului proto-nistrean în secolele VIII-IX*, Chișinău, 2005, 404 pag.

Istoriografia din Republica Moldova a cunoscut după 1990 o efervescentă deosebită, faptul datorându-se, în bună măsură, activității unor tineri universitari și cercetători școliți în România sau la instituții occidentale. Mulți dintre ei au introdus metodologii și concepții noi de investigare și au reluat de pe poziții interpretative novaloare subiecte neclare sau controversate, făcându-le cunoscute în studii sau lucrări mai ample bine primite în mediile academice românești. Printre problemele de această natură, cele privitoare la istoria Antichității și a perioadei premedievale în spațiul dintre Prut și Nistru ocupă un loc aparte din multiple cauze, asupra cărora nu este locul să stăruim. Valorificând datele acumulate prin eforturile predecesorilor sau profesorilor lor pasionați și onesti (Ion Hîncu, Ion Niculită, Gheorghe Postică) și punând în circulație rezultatele propriilor investigații, Aurel Zanoci, Ion Tenteiuc, Igor Corman, Alexandru Popa sau Sergiu Musteață s-au remarcat prin contribuții deosebite în domeniul istoriei și arheologiei geto-dacice, romane și postromane. Printre acestea se înscrie și recenta sinteză a lui Sergiu Musteață, dedicată populației din spațiul proto-nistrean în secolele VIII-IX. Subiectul nu e deloc ușor de abordat, din cel puțin două motive, pe care autorul însuși le amintește adesea (vezi în special p. 23-31): absența cvasitolală a informațiilor literare privitoare la istoria teritoriului respectiv în veacurile amintite și prezentația tendențiosă din punct de vedere conceptual, metodologic și etnic a descoperirilor arheologice din interfluviul proto-nistrean în istoriografia sovietică, bulgară și o bună parte a celei moldovenești. Prin urmare, pe lângă handicapul informativ, redus - practic - doar la datele investigațiilor de teren, Sergiu Musteață a avut de înfruntat și prejudecătările de natură ideologică și politică înrădăcinatice în literatura de specialitate. Citindu-i cu atenție lucrarea,

n-am sesizat vreo crispă provocată de obstacolele amintite; dimpotrivă, totul degăjă multă dezinvoltură, izvorâtă din cel puțin următoarele aspecte: buna orientare în istoriografia problemei și în bibliografia perioadei studiate (sunt citate peste 1000 de titluri !) (vezi p. 28-31, 231-284); cunoașterea aproape exhaustivă a materialelor arheologice descoperite în diferite puncte din Bucovina de nord, Republica Moldova și Bugeacul ucrainezan, aici incluzându-se și cele proprii, inedite, de la Măscăuți-Livada Boierului, Măscăuți-Poiana Cincului-Cetate și Butuceni-Orheiul Vechi (vezi impresionantul și foarte utilul repertoriu de la p. 145-189); clasificarea riguroasă a siturilor și artefactelor după criteriul tipologic, cronologic și geografic și analiza lor din punct de vedere statistic, sincronic, diacronic și comparativ-istoric; spiritul entuziasmat, dar cumpănat ce însoțește interpretarea istorică, deși nu întotdeauna descoperirile arheologice pot oferi soluții convingătoare pentru probleme extrem de nuanțate, precum organizarea socială a unei populații sau etnicul acestoria. Toate fac ca în monografia lui Sergiu Musteață să se găsească multe închieri interesante, care completează un tablou istoric insuficient conturat până acum și de care istoriografia ulterioară va trebui să țină seama. Credem că cea mai importantă concluzie istorică la care a ajuns autorul se găsește formulate la pagina 108: „în cultura materială din secolele VIII-IX sunt atestate 3 componente etnoculturale: romano-bizantin (elemente de factură locală), neromanic (elemente caracteristice neamurilor migratoare) și bizantin (importuri)... Societatea carpato-danubiano-pontică, în rezultatul procesului de migrație și conviețuire, a devenit treptat mixtă, cu predominarea elementului romanic”.

NELU ZUGRAVU

IOAN CAPROȘU, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VI, Iași, 2004, 1000 p.

Colecția de documente privitoare la istoria Iașilor s-a îmbogățit recent cu un nou volum, al săselea, ce cuprinde

documente acoperind o perioadă de cincisprezece ani din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (1756-1770).

Editorul acestor, reputatul medievist Ioan Caproșu, nu se dezmente nici de această dată, oferindu-ne un volum realizat după toate regulile științifice. În deschidere, lucrarea conține obișnuita *Introducere*, urmată de o necesară bibliografie, grosul volumului fiind format însă din cele nu mai puțin de 874 de documente, cărora li se adaugă alte șapte documente aflate în *Addenda*. Precum celelalte acte din secolul al XVIII-lea, majoritatea documentelor editate aici s-au păstrat în original sau copii, însă întâlnim și rezumate scrise, în mare parte, în limba română, volumul cuprinzând și câteva documente redactate în limba greacă. Delemn de remarcat este faptul că a crescut numărul actelor cuprinse în volum păstrate în arhivele mănăstirilor de la Muntele Athos, la care au fost închinatice câteva lăcașuri de cult din Iași, acte cusele cu mare trădă de un grup de cercetători români stabiliți la Atena (amintim aici pe Florin Marinescu, de la Centrul de Cercetări Neogrecești). Nota comună a colecției o reprezintă faptul că scoate la lumină tiparului un număr semnificativ de documente inedite, majoritatea reglementând stăpânirea a diverse locuri aflate în vatra, hotarul (moșia) orașului Iași, sau în ceea ce a rămas din ocolul domnesc al Iașilor: zapise de vânzare-cumpărare, acte de danie, întăriră domnești, judecăți pentru locuri, hotărnicie etc.

Pînă înalte, aflăm informații prețioase despre felul în care se desfășura negoțul în orașul de pe malul Bahluiului. Anual în Iași se țineau câteva iarmaroace, unde se strângău negustori din Moldova, dar și din ţările învecinate, prezența lor la târg fiind o sursă de venituri pentru domnie, dar și pentru multe mănăstiri care aveau aici danii. Astfel, la 9 aprilie 1756, Constantin Mihail Cehan Racovîja întărea mănăstirea Galata dreptul de a lucea venitul mortasipiei, taxa pentru vânzarea vitelor de la iarmaroacele ce urmău să se țină la Târgușor, cu excepția celuia de la 29 iunie, de Sfinții Petru și Pavel, când venitul mergea la mănăstirea Cetățuia (doc. nr. 14). Din alt document, de la Ioan Calimah, aflăm în mod detaliat și cum se lucea această taxă: 70 de parale de „vita mare” și 20 de parale de cal, de incasare ocupându-se mortasipii și zapci (doc. nr. 196). În timpul lui Grigore Calimah să hotărătă ca iarmarocul ce se ținea „la ses” să se mute de sfântul Dimitrie la Cîrciș, „de laturea târgului, pe moșia mănăstirii Sfântului Ioan”, jumătate din venit fiind dat mănăstirilor Sfântul Ioan și Frumoasa, în timp ce mortasapia revenea în continuare mănăstirii Galata (doc. nr. 407). Iarmarocul „din ses” avea ocolul său, astăndu-se lângă apă Nicolinei, aproape de mănăstirea Frumoasa și de Podul Spânzurătorilor (doc. nr. 407 și 468). Domnii țineau ca mănăstirile să se ocupe și de întreținerea iarmarocului, nu numai de incasarea veniturilor. Astfel, același Grigorie Calimah poruncă la 31 martie 1763 egumenul i mănăstirii Galata să „tocmească” și să „schinească” ocolul iarmarocului, să pună pari noi de stejar și nucie, să întăreasă cele două porți și să acopere dughenile, astfel încât până la „iarmarocul lui Sfeti

Gheorghie” să fie gata. Ocolul devenise se pare neîncăpător, domnul fiind nemulțumit de faptul că vitele erau vândute în afară (doc. nr. 492).

La aceste iarmaroace veneau negustori din toată Țara Moldovei, din Galați sau Botoșani (doc. nr. 368), sau din afară, din Brașov, București, dar și din nord, din Polonia sau Germania. Unii cumpărau locuri de dugheni în oraș, cum făcea Gheorghe, „negustor strîin de la Brașov”, care lăua loc pe Podul Vechi, înaintea porții mănăstirii Sfântul Sava, urmând să facă acolo dugheană de piatră, plătind bezmen de 40 de lei pe an. Tocmeala făcută cu cel care dădea locul stabilea și felul în care se dădeau banii pe bezmen („vadelile banilor”): pentru primul an, banii urmău să fie dați înainte, iar după aceea, câte 20 de lei la jumătate de an (doc. nr. 809). Negustori veneau și din Leipzig, cunoscuți „lipscani”, care se bucurau de un privilegiu mai vechi, întărit și de domnii din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Chiar dacă erau străini, ei beneficiau de protecția domniei, la fel ca supușii acestorui, după cum reiese din preambulul unui act al lui Ioan Calimah care confirmă unele reduceri de taxe pentru vama domnească: „datorie domnilor și a tuturor celor ce au supusă năroade supt povățuire lor datori și a căuta și a cerceta pentru supușii săi ca să găsească chiperi cu carele să aducă pre toți la fericire și patrie lor la bună stare”. În schimbul reducerilor de taxe, se cereau lipscanilor să dea bani pentru cheltuielile făcute pentru „acei ticăloși și neputincioși bolnavi” de la spitalul „adecă bolniță”, de la mănăstirea Sfântul Spiridon (doc. nr. 238). În noiembrie 1764, mai mulți negustori străini din Iași, majoritatea purtând nume grecești, primeau în grăjă de la Grigore Alexandru Ghica întoare și întreținerea podurilor de pe ulițele Iașilor care „învechindu-să și stricându-să [...] din vreme în vreme au rămas la stare ră”; o dată banii străni de către acești negustori epitetripi, marele agă urma să dea podari și zapci domnești pentru ca „lucrare cè trebuieciosă să-și afle rânduiala și sfârșitul” (doc. nr. 616). Iată deci că negoțul și negustorii contribuiau nu numai la prosperitatea economică a orașului, dar și la continua sa dezvoltare și înnoire.

Am prezentat aceste câteva exemple din bogăția documentară pe care ne-o oferă acest volum pentru a dovedi că de valoros în informație istorică și că de util este pentru specialiști, și nu numai. Precum în precedentele volume ale colecției, și în acest caz, cercetătorii sunt ajutați de câteva instrumente indispensabile de lucru: indicii de nume și de materii, foarte bine întocmiti de către Mihai-Cristian Amărăucei, și de lista cuvintelor și expresiilor slavone din documentele în limba română. În încheiere, nu ne rămâne decât să afirmăm încă o dată că ne aflăm în fața uneia dintre cele mai valoroase colecții de documente publicată în ultima vreme, inițiativă pe care o dorim continuată cu același succes și de alți cercetători.

LAURENTIU RĂDVAN

LAURENȚIU RĂDVAN, *Orașele din Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, Iași, 2004, 596 p.

Istoriografia românească a fost privată timp îndelungat de o sinteză care să trateze în ansamblu problematica orașului medieval din spațiul sud-carpatic. După o temeinică documentare în această direcție, Laurențiu Rădvani se reliefază printre cercetătorii de istorie muntenegru și cu o lucrare de anvergură: *Orașele din Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea*. Interesant în mod deosebit de "cuestionile ce țin de structurile interne, de nivelul autonomiei interne, de raporturile existente între orașe și domnie", autorul oferă o imagine pertinentă asupra lumii urbane medievale din spațiul sud-carpatic, imagine realizată pe baza unei game foarte variate de izvoare (în primul rând documentare, dar și arheologice, heraldice, cartografice etc). Autorul se remarcă și prin aplicarea metodei comparate în cercetarea aspectelor urbane din zonele apropiate Țării Românești, Transilvania, Moldova sau Serbia, zone care au influențat specificul orașelor de la sud de Carpați.

Structurată în trei mari părți: *Formarea orașelor, Structuri instituționale ale orașelor din Țara Românească, Caracteristici ale orașelor din Țara Românească*, cărora li se adaugă o *Introducere, Concluzii, Bibliografie, Abrevieri și sigle* și un foarte util *Indice*, lucrarea de față are menirea de a răspunde numeroaselor controverse privind fenomenul urban medieval muntenesc.

În prima parte a cărții sunt prezentate caracteristicile apariției orașelor în zonele din jurul țărilor române, constăndu-se că terminologia și instituțiile așezărilor urbane din spațiul sud-carpatic sunt de origine străină, fiind preluate în mare parte de la comunitățile săsești stabilite în Țara Românească, neregăsindu-se elemente de influență bizantină. Aportul coloniștilor germani la dezvoltarea urbanismului muntenesc este recunoscut, dar se arată și interesul domniei de a-și exercita puterea în teritoriu prin intermediul curțiilor locale (foste curți cneziele, voievodale sau domnești); domnia a fost, de altfel, cea care avea puterea de a schimba statutul unor așezări, folosindu-se de o „metodă” importată din Occident și centrul Europei, acordarea privilegiului, act de importanță juridică (s-au păstrat doar privilegiile Câmpulungului și fragmente din privilegiile altor orașe).

Gradul de autonomie al orașelor, atribuțiile județului, semnificația sigiliilor, importanța drumurilor comerciale, compoziția etnică și categoriile sociale ale centrelor urbane dar și raporturile cu domnia și organizarea spațiului interior al orașelor sunt minuțios analizate în paginile celei

de-a doua părți, autorul venind cu noi ipoteze asupra unor probleme rămase mult timp controversate. S-a constatat că „instituțiile orașenești au fost introduse de coloniștii sași și unguri” în centre urbane vechi precum Câmpulung, Argeș, Târgoviște și Râmniciul Vâlcea, iar „de aici au fost preluate, cu acordul domniei, de celelalte orașe ale țării”, fiind asemănătoare cu cele din Țara Moldovei, Serbia și Bosnia. După cum o atestă documentele, locuitorii centrelor urbane, „orașenii” (nume de origine maghiară), erau considerați de către autoritatea centrală „o categorie privilegiată, inferioară boierilor”, dar care beneficia totuși de o serie de drepturi obținute din vechime.

Partea a treia cuprinde 17 studii de caz închinate orașelor Argeș, Brăila, București, Buzău, Câmpulung, Cornățel, Craiova, Flocoi, Gherghița, Ocna Mare, Pitești, Râmniciul Sărat, Râmniciul Vâlcea, Slatina, Târgoviște, Târgsor și Târgul Jiu, toate cercetate pe baza următoarei scheme: 1. nume, 2. așezare, 3. începuturi (curte anterioară), 4. atestări documentare, 5. evoluție în secolele XIII/XIV-XVI, 6. importanță economică, 7. statut, 8. curte, 9. moșie, 10. biserică și mănăstiri, 11. evenimente. Majoritatea acestor așezări urbane, după cum se observă, nu sunt din Oltenia, cercetătorul demonstrând că „până în secolul al XVI-lea nu a existat o viață urbană dezvoltată în această zonă, cu excepția orașului Râmniciu Vâlcea, ridicat înainte de întemeierea țării cu contribuția coloniștilor sași”. Strădaniile autorului nu se opresc la prezentarea caracteristicilor acestor așezări, fiind vizualizată întregă lor evoluție de la gență și până la sfârșitul secolului al XVI-lea, ba chiar depășindu-se acest cadru cronologic, trecând în prima parte a secolului următor, când au loc unele transformări, ce meritau analizate.

În concluzie, ne permitem, fără riscul de a fi acuzați de părtinire (lectura lucrării o va dovedi), să afirmăm că autorul abordează cu curaj subiecte dificile, contestând cu argumente solide anumite ipoteze, susținându-le pe altele, totul îmbinându-se într-un tip de cercetare care credem că va fi cu siguranță beneficiul, dacă nu necesarul, celor interesati de acest domeniu. Realizând o lucrare de erudiție, o sinteză ascemenei celei dedicate orașelor Țării Moldovei, scrisă de Constantin C. Giurescu – *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al-X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea* - autorul dovedește o profundă înțelegere a fenomenului urban medieval, aducând o contribuție foarte importantă în domeniu.

ALEXANDRA-MARCELA POPESCU

TAMARA NESTEROV, *Situl Orheiul Vechi. Monumente de arhitectură*, Ed. Epigraf, Chișinău, 2003, 235 p.

Apariția lucrării dedicate vestigiilor arhitecturale de la Orheiul Vechi suscitană un interes aparte, mai ales că demersul ii aparține unei specialiste în domeniul ar-

hitecturii, originară din Republica Moldova. Tamara Nesterov s-a născut în satul Sărata Veche, raionul Fălești, într-o zonă care a legat-o sufletește și profesional de

istoria unei populații și a unui teritoriu, ce a cunoscut evenimente care i-au marcat evoluția social-economică, etnico-demografică, politică și culturală. În 1974 a absolvit Facultatea de Arhitectură a Universității Tehnice din Republica Moldova. După îndelungi cercetări, corroborate cu numeroase investigații realizate pe teren, și-a susținut doctoratul în domeniul artelor. În prezent, Tamara Nesterov își desfășoară activitatea de cercetare în cadrul Institutului Studiul Artelor, aflat sub egida Academiei de Științe a Republicii Moldova. Cercetarea din anii anteriori a avut ca rezultat editarea și elaborarea unor volume de real interes științific pentru cultura și civilizația românească, cum ar fi: *Codul monumentelor de istorie și cultură a Moldovei. Monumente de istorie și cultură din Republica Moldova, și Toate drumurile duc la...Puna.*

Depășindu-și formatarea inițială - cea de specialist în istoria artelor - Tamara Nesterov a întreprins și cercetări asupra istoriei teritoriului moldav medieval, fiind preocupată, mai ales, de realizările arhitecturale patronate de domnii Tării Moldovei. Rod al anilor petrecuți în compania ruinelor vechilor monumente, carteaua de față se adaugă unei bibliografii apreciabile, fapt dovedit și de lista bogată a lucrărilor consultate în vederea finalizării studiului *Stidul Orheiul Vechi. Monumente de arhitectură*.

Orheiul Vechi – așezare de o importanță istorică indisutabilă pentru structurile urbane ale Moldovei medievale – a cunoscut încă de timpuriu acțiunea benefică a factorului antropic. În zorii epocii medievale situația etnico-demografică a regiunii a înregistrat modificări spectaculoase cauzate în mare măsură de mișcările sincopate a masei de populații turanice. Sub impactul hegemoniei mongole, locuirea în acest spațiu a cunoscut o revitalizare interesantă. Astfel, sub directul „patronaj” al conducerilor Hanatului Hoardei de Aur ia naștere un centru economic și politic menit să alimenteze potența militară a unui stat aflat la apogeu dezvoltării sale. Începând din acest moment, Orheiul Vechi va continua să reprezinte un punct de vădită însemnată pentru geopoliticul regiunii, generând, inevitabil, și un interes istoriografic special. Influența prezenței aici a unei populații heterocrite, în timpul stăpânirii tătare, și importanța politică și militară acordată de domnii Moldovei cătăi, se observă astăzi în existența unor clădiri monumentale edificate în stiluri arhitecturale specifice zonelor din care provin meșterii acestora (orientale, slave, bizantine și central-europene).

După cum am sesizat mai sus, problema siturilor și a monumentelor istorice de artă - cele aflate atât pe teritoriul României, cât și cele din Republica Moldova - a suscitat interesul specialiștilor și ai oamenilor de cultură, mulți dinire ei reprezentanți și susținători ai intereselor unui domeniu, cum este cel al culturii și al patrimoniului istoric național, în fața forurilor dirigitoare. Problemele legate de cercetare și conservarea siturilor și monumentelor istorice și de artă au grevat raporturile dintre cele două entități menționate, de multe ori, disputa finalizându-se cu implicații nefaste pentru sectorul cultural. Este și cazul Orheiului Vechi, care a cunoscut

o istorie plină de convulsii politice, dar care nu au împiedicat derularea cercetării sitului și a zonei adiacente lui. Au fost necesari ani de muncă efectivă și de aplomb științific pentru a culege astăzi „roadele” atât de răvnite ale cercetării acestei regiuni, cu implicații multiple pentru evoluția diachronică a spațiului est-carpatic în veacurile trecute. Ruinele complexelor monumentale, puncte de cercetare de larg interes, au fost investigate de echipe complexe de specialiști formate din arheologi, istorici ai artelor plastice, arhitecți, etnografi etc. Din referire, rezultatele unor investigații de avergură au întărit să apară până astăzi. Lucrarea Tamarei Nesterov reprezintă rodul unor acțiuni de teren susținute de o cercetare tenace efectuată în arhive și biblioteci. Importanța istorică a acestui sit solicită un material istoriografic de o înaltă ținută științifică. Din acest motiv, un studiu bine documentat, cum este și cel de față, va polariza atenția specialiștilor, reprezentând un material informational prețios și, totodată, conținând date și argumentații ce susțin discuții contradictorii.

Autoarea și-a structurat cartea în patru capitolde precedate de un cuvânt introductiv, fiind urmate de câteva pagini de concluzii, anexe, bibliografia studiată și de două rezumate, unul în limba rusă, iar altul în engleză. Nu știm dacă autoarea a ales modalitatea cea mai potrivită și elocventă pentru a-și sistematiza lucrarea, dar se cuvin încă din început câteva observații asupra formulării unor subcapitole. Spre exemplu, în loc de „Locuințe monocelulare (monocamerale) de suprafață și semi-adâncite”, cercetătoarea folosește „Locuințe de suprafață sau puțin adâncite în sol monocelulare”, acest procedeu de anagramare fiind utilizat și în formularea altor subcapitole. Pe parcursul expunerii i se mai incumbă și câteva deficiențe de exprimare, ce constau în maniera contradictorie de alcătuire a unor construcții frazale cum ar fi „Analiza metodică a documentelor istorice prin prisma legăturilor rutiere dintre așezările din jîndul Orhei, corroborate de cadrul natural al râului Răut, a permis reconstituirea situației urbanistice din jurul Orheiului Vechi și al orașului Orhei” (p. 11); ori, în încercarea de explicare a unor termeni de specialitate precum „lintel”, „sandal” sau „sufă”. Sesizăm, de altfel, și lipsa opiniei unor specialiști ai problematicii, a căror însemnatate și elocvență istorică ar fi consacrată înădărarea cărții în categoria studiilor complete. Astfel, lucrarea ar fi avut de căstigat dacă ar fi înregistrat și punctele de vedere exprimate în literatura de specialitate românească de la vest de Prut în legătură cu evoluția și abandonarea așezării Hoardei de Aur de la Orheiul Vechi. Cităm aici, între altele, lucrările distinsului cercetător ieșean Victor Spinei, *Restructurări etnice la nordul gurilor Dunării în secolele XIII-XIV*, în *Carpica*, XXIV, 1993, p. 37-65; *Comerțul și geneza orașelor din sud-estul Moldovei (secolele XIII-XIV)*, în *Analele Brăilei*, SN, I, 1993, 1, p. 171-236 și varianta sa franceză, cu consistente completări, *La genèse des villes du sud-est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIIIe-XIVe siècles*, în *Balkan Studies*, 35, 1994, 2, p. 197-269;

La toate aceste se adaugă și alte probleme legate de ortografierea unor cuvinte și abateri de la regulile gramaticii limbii române puse, probabil, pe seamă unor disfuncționalități ale sistemului de tehnoredactare și editare. Cu toate acestea, nu putem contesta valoarea științifică a lucrării de față și nici calitatea informației furnizate de specialistă de la Chișinău, rod al unei investigații realizată cu pasiune și rigurozitate.

Înca din început studiului, a cărui complexitate depășește cadrele tematice stabilite, sunt prezentate succint intențiile cercetătoarei, demersul ei încercând în a se constituia într-un pretext și context științific propice pentru a elucida unele opinii existente în istoriografie cu privire la originea, evoluția și destinul cetăților și ansamblurilor fortificate medievale din zona carpato-nistreană. În primul capitol al lucrării, autoarea dezbat probleme legate de cadrul natural geografic al regiunii și de poziționarea Orheiului Vechi într-un context ambiental marcat de prezența mai multor cursuri de apă, a teraselor și văilor aferente acestora. Fără îndoială, istoriografia problemei și istoricul cercetătorilor reprezintă reper vitale pentru o investigație complexă și completă. Idei și concluzii interesante cu privire la toponimul „Orhei” și istoria acestui spațiu, însă nu lipsite de incertitudine și generatoare de discuții, definitivizează structura acestui capitol introductiv. Trei pagini de planșe vin să susțină și să completeze conținutul acestuia.

Esența cărții o reprezintă următoarele trei capitole în care sunt prezentate cu lux de amănunte date și observații referitoare la originea, evoluția și tehnica de edificare a ansamblurilor arhitectonice ori a locuințelor de la Orheiul Vechi. În plus, Tamara Nesterov ne oferă o vizuire de ansamblu asupra artei meșteșugului olăritului, cărămidăriei și al cioplitorului în piatră, calcar sau marmură. Meșterii orientali (persani, arabi, armeni etc.) au transformat edificiile sobre și grandioase în adevarătă opere de artă, fapt dovedit de multitudinea pieselor ornamentale luate cu deosebită acuratețe și simț estetic, ce servesc în aceeași măsură frumosul și util, descoperite pe locul unde acum câteva secole se întindea o prosperă cetate. În economia conținutului, autoarea se referă mai întâi la monumentele de arhitectură, înțelegând aici citadelă, clădirile cu destinație diversă (case de locuit, sedii politico-administrative, băi, caravanseraiuri etc.), reședința palatină, moscheea, bisericile și mausoleele. Cele patru capitole sunt însoțite de o bogată ilustrație care vine să susțină argumentația cercetătoarei de la Chișinău. Meritul acestor observații se evidențiază prin faptul că Tamara Nesterov reușește să pună în discuție ideile și concluziile la care

au ajuns alii istorici ai artei, istorici și arheologi precum Virgil Vătășianu, Vlad Ghimpă, Mariana Slapac, Constantin C. Giurescu, Aurel Sava, Gheorghe D. Smirnov, Lazăr L. Polevoi, Pavel P. Bârnea, Ion G. Hâncu, Ecaterina Abăzova, Tatiana Reaboi, Gheorghe Postică, Victor Spinei etc., buni cunoștori ai istoriei și situației arheologice de la Orheiul Vechi. Astfel, autoarea găsește oportun momentul de a infirma unele date consacrate și cronologia multora dintre ruinele vechilor edificii, ce vor schimba cu siguranță vizuirea asupra istoriei sitului de pe malul Răutului.

Al treilea capitol al cărții cuprinde un studiu funcțional, comparativ și estetic și, mai ales, clasificări esențiale ale pieselor ornamentale luate din lut, cărămidă, piatră, calcar și marmură (plăci de ceramică decorativă, faianță de ornamentație, detaliu arhitectonice, cărămidă traforată neornamentată sau smârlădită, capiteluri, arce, tambururi, ancadramente, medalioane, panouri, stele funerare etc.). Ultimului capitol îi sunt rezervate discuții consistente cu privire la metodele de construire și tipurile locuințelor adâncite sau de suprafață descoperite în timpul campainilor arheologice la Orheiul Vechi. Rolul specialistei de la Chișinău este, și în acest caz, unul deosebit de important din perspectiva unei investigații riguroase și, totodată, în contextul unei viitoare monografii a sitului, mult mai complexă. Ea reușește o analiză minuțioasă a tuturor situațiilor, venind de cele mai multe ori cu observații pertinente asupra unor edificii și „amprente” ale unor posibile locuințe, eronat ori evaziv menționate și incadrare cronologică în rapoartele parțiale.

Având curențel unui demers inițiatic (unele deja amintite, altele, de o importanță minoră, ce nu grevează prea mult asupra conținutului științific și care, la o nouă ediție își vor găsi probabil rezolvarea), carteau Tamarei Nesterov va cunoaște, fără îndoială, un proces analitic de specialitate, care îi va aduce atât evaluarea binemeritată, cât și critica fără de care un astfel de studiu nu poate atinge cadrele unei cercetări cu rezultate peremptorii.

Cu alte cuvinte, avem în față o lucrare importantă pentru istoriografia Orheiului Vechi, în care, partea centrală a expunerii este realizată cu întransigență unui specialist al domeniului arhitecturii și al artelor plastice. Chiar dacă multe din concluziile postulate aici aduc o perspectivă nouă asupra cronologiei și istoriei sitului, unele aserții de ordin istoric suscătu la numeroase discuții și îndeamnă la cumpătare.

GEORGE A. BILAVSCHI

MICHEL PASTOUREAU, *O istorie simbolică a Evului Mediu occidental*, Chișinău, 2004, 504 p.

Autorul volumului prezentat, Michel Pastoureau, este un cercetător reputat, care a urmat studiile la Sorbona la Ecole des chartes, studii pe care le-a finalizat cu lucrarea *Le Bestiaire heraldique medieval* (*Bestiarul heraldic medieval*).

Lucrarea supusă atenției noastre este rezultatul muncii de peste 30 de ani în domeniul simbolului, al imaginii și al colorii. Cercetările elaborate au fost expuse în cadrul seminarilor susținute la Ecole pratique des hautes études

(Școala practică de înalte studii) și la Ecole de hautes études en sciences sociales (Școala de înalte studii în științele sociale).

Carta este structurată pe șase mari teme (*Regnul animal, Regnul vegetal, Culoarea, Emblema, Jocul, Rezonante*), care și-au găsit expresia în 16 capituloare. Aceste sunt precedate de un capitol care cuprinde punctul de vedere al autorului în legătură cu simbolul medieval.

Cind cartea avea impresia că autorul nu prezintă un alt Ev Mediu, decât cel pe care îl cunoaștem. De altfel, el nu se limitează doar la relatarea unor evenimente, a unei istorii evenimentiale, ci încearcă să privească Evul Mediu din alt punct de vedere. Michel Pastoureau caută să ne prezinte Evul Mediu occidental din perspectivă simbolurilor, a istoriei simbolurilor.

Alegerea unei asemenea teme de cercetare a fost generată de lipsa unor lucrări de calitate referitoare la istoria simbolurilor în Evul Mediu "istoria simbolică rămâne de elaborat în întregime" (p. 9). Autorul nu intenționează să transforme lucrarea sa într-un tratat, ci doar să explice istoria simbolică fără un spațiu și într-un timp dat. Istorul precizează că simbolistica medievală nu este o invenție apărută din nimic. Ea are o triplă moștenire: cea a Bibliei, a lumii greco-romane și cea a lumilor "barbare" (celtică, germanică, scandinavă). Această triplă moștenire se-a contopit cu propria moștenire, medievală, dând naștere unei simbolistici aparte.

Putem afirma că M. Pastoureau și-a atins scopul. Lucrarea sa explică istoria simbolurilor în Evul Mediu occidental, dar în același timp constituie un model pentru cercetarea Evului Mediu din alte spații.

Pentru cercetarea acestei epoci trebuie să ținem cont de sfatul autorului "Pentru istoric... și pentru un istoric al Evului Mediu mai mult decât pentru origine imaginarul face parte dințoadeuna din realitate, imaginarul este o realitate" (p. 17).

Cercetarea de acest fel trebuie să plece înțoadeuna de la document, dar pentru a oferi o imagine cât mai clară, corectă istoricul trebuie să cerțeze un număr vast de documente, din domenii diferite. Astfel, studiul regnului animal comportă apelul și la cercetările arheologilor, antropologilor, etnologilor, zoologilor și lingviștilor. Putem spune că animalul a devenit prin aceste demersuri subiect al cercetărilor interdisciplinare.

Tema referitoare la regnul animal este completată de cea referitoare la regnul vegetal. Cele două regnuri erau apreciate diferit în epocă. Pentru omul medieval lumea vegetală era asociată cu ideea de puritate, în timp ce lumea animală era considerată impură. La această diferențiere a contribuit și Biserica. Această instituție, datorită rolului important pe care îl avea în Evul Mediu, a realizat o ierarhizare între cele două lumi, dar și în interiorul lor. Potrivit Părinților Bisericii exista un leu bun, rege al animalelor, asociat cu imaginea lui Hristos, dar exista și un leu violent, crunt, tiranic, al cărui bot era asociat cu gura infernului. Acest din urmă animal era

asociat în Evul Mediu cu leopardul (p. 59-63). Această imagine depreciativă a fost corectată începând cu anii 1194-1195, când Richard Inimă de Leu a adoptat în stema sa trei leoparzi. De acum acești leoparzi se vor numi *lions passanti guardant* (lei mergând pe orizontală cu capul en face).

În legătură cu cele două lumi sunt prezentate și meserile care erau devalorizate. Dulgherul, tăietorul de lemne, cărbunarul, fierarul, măcelarul practicau meserile cele mai temute și cele mai rușinoase potrivit concepției medievale (p. 96-99). Pe parcursul analizei cercetătorul își pune întrebări și căută explicații, el nu se rezumă la o simplă relatare a unor evenimente.

Culoarea, o altă temă abordată în lucrarea de față, a necesitat apelul la izvoarele arheologice, la părerile pertinente ale istoricilor de artă și ale sociologilor. Există însă și o serie de dificultăți de natură documentară, metodologică și epistemologică pe care istoricul nu pretează să le facă cunoscute (p. 128-137).

Interesant ni se pare faptul că, în Evul Mediu culorile erau percepute și clasificate diferit în comparație cu zilele noastre. Ideea diferențierii este evidențiată de M. Pastoureau pe parcursul întregii lucrări. Albul și negru erau considerate culorile alături de galben, roșu, albastru și verde (p. 139-147).

În Evul Mediu toate veșmintele sunt colorate" bogății și săracii se îmbrăcă aproape în același culori, doar că pe primii acestea sunt proaspete, luminoase solide, în timp ce pe ultimii arătă palede, terne, stinse" (p. 146).

În aceste condiții putem afirma, fără să gresim, că pentru a înțelege mai bine epoca medievală ar trebui să gândim, să simțim, să înțelegem asemenea oamenilor din acea epocă. Între copertele acestei cărți este prezentată o lume diferită în parte de cea pe care o știam noi. Ne este oferită o lume plină de viață, de culoare și simboluri, opusă lumii întunecate, dominată de război și cum era definită până acum.

Pentru a înțelege mai bine semnificația culorilor medievale trebuie să cunoaștem și modul cum erau percepute de către Biserica. Autorii Evului Mediu, oamenii ai Bisericii, primeau culoarea ca pe o problemă teologică. Lumina era singura parte a lumii sensibile, în același timp vizibilă și imaterială. Ea este inseparabilă de Dumnezeu. Culoarea, în schimb, fiind o substanță materială nu este emanajă divinității, ea este un lucru inutil, adăugat de om Creătorul. Prin urmare, trebuie exclusă din cult, dată afară din templu (p. 153). Din veacul al XII-lea există practica de asociere a unei culori cu o anumită sărbătoare sau cu un timp al calendarului liturgic (p. 168).

Cele două capitole referitoare la steme și drapele subliniază o continuitate a sistemului heraldic medieval în epociile ulterioare. "Regula născută undeva între Loara și Rin pe un câmp de turnir, în prima jumătate a secolului al XII-lea" este respectată de o bună parte (80%) din drapelele actuale cercetate de istoric (p. 286). De atunci

s-au impus câteva reguli în privința așezării colorilor în scut. Cele șase culori (alb, galben, roșu, albastru, negru, verde) au fost împărțite în două grupe; o grupă era formată din culorile alb și galben, iar restul alcătuiau cea de a două grupă. Era interzisă juxtapunerea sau suprapunerea a două culori aparținând același grup (p. 258). Autorul precizează că un drapel trebuie interpretat întotdeauna în comparație cu altul, un drapel se opune altuia. Este și cazul steagului grec opus celui musulman (p. 298).

Toate elementele afilate în atenția istoricului sunt simboluri, care alcătuiesc o lume diferită decât cea pe care o percepem noi. Un exemplu în acest sens este prezența a numeroase piese de săh în tezaurele bisericești, în condițiile în care Biserica condamna acest joc. M. Pastoureau consideră că rolul acestor piese era de a "fi stăpâni, arătate, atinse, tezaurizate" (p. 314). Pieselete acestea, alături de altele găsite în tezauri sunt legate de simbolistica puterii, conferă celui care le deține bogăție, prestigiu și putere.

În ultimele capituloare ale lucrării, cuprinse în tema "Rezonanțe", medievistul analizează trei lucrări cu caracter

literar, care s-au inspirat din simbolistica medievală. Astfel, el găsește o serie de asemănări între stemele medievale și fabulele lui Jean de la Fontaine. Heraldica este pretutindeni în opera lui Gerard de Neval, în timp ce lucrarea *Ivanhoe* a lui Walter Scott este așezată la granița dintre realitate și ficțiune.

Asemenea oricărui istoric M. Pastoureau se întrebă unde poate afla adevărul despre Evul Mediu. Se pare că pentru el adevărul nu se află doar în documentul propriu-zis, în lucrările istoricilor, dar și în creațiile literare și artistice.

Ajunsă la finalul acestei analize ne întrebăm dacă am înțeles corect mesajul autorului și al operei sale. Credem că cel mai bun răspuns este cel pe care ni-l-a oferit însuși autorul: "O operă este prin însăși esență ei polisemantică. Fiecare cititor cu personalitatea, cultura, dispoziția și aspirațiile sale selecționează un anumit nivel de sens".

SIMONA-ANGELA ALEXANDRU

FELICIA MONAH, *Flora și vegetația cormofitelor din Lunca Siretului*, Bibliotheca Historiae Naturalis, I, Editura „Constantin Matasă”, Piatra Neamț, 2001, 268 p.

Cercetările întreprinse de autoare timp de un deceniu (care continuă și preocupări anterioare) sunt sintetizate în lucrarea „Flora și vegetația cormofitelor din Lunca Siretului”. Această primă apariție în *Bibliotheca Historiae Naturalis* constituie o valoroasă contribuție la literatura botanică românească.

Volumul se înscrie pe linia cercetărilor monografice regionale asupra florei și vegetației intrazonale din țara noastră. Trebuie să subliniem, încă de la început, că lucrarea realizată de Felicia Monah este primul studiu de acest gen pentru cursul unui râu important din România. Credem că acest model ar trebui urmat și de alți cercetători.

Volumul este structurat în șase capituloare. *Introducerea* motivează necesitatea investigării vegetației din luncile marilor râuri. Lucrarea este însotită de 5 hărți, 8 grafice, 13 fotografii și 85 tabele sintetice.

Primul capitol prezintă *condițiile fizico-geografice* ale teritoriului studiat, care se întinde pe o lungime de 592 km lungime și o lățime variind între doi și 11 km, însumând o suprafață de 1600 km². Descrierea ariei cercetate, însotită de materialul grafic: harta geomorfologică, harta și graficele climatice, harta pedologică, ilustrează faptul că teritoriul investigat prezintă o varietate de forme de relief, o mare diferență altitudinală, latitudinală și climatică, ceea ce determină existența unei flore și vegetații variate, cu caracter intrazonal și azonal. Cercetările privind definirea cadrului natural au necesitat un efort susținut, în condițiile în care aria de cercetare a fost vastă iar datele analizate au impus o documentare aprofundată.

Capitolul doi, intitulat *Influența factorului antropic asupra Luncii Siretului*, cuprinde un interesant subcapitol în care sunt prezentate informațiile arheobotanice, o nouăitate în lucrările de acest gen. Subcapitolul *Date arheobotanice* se explică prin specializarea autoarei în domeniul arheobotanice, disciplină puțin utilizată în investigațiile botanice de la noi. Din această cauză, vom insista mai mult asupra acestei părți.

Deși informațiile arheologice, documentele istorice și datele arheobotanice în legătură cu lunca Siretului sunt destul de puține și cercetările sunt la început, autoarea reușește să reunescă toate datele disponibile și să schițeze un tablou convingător a impactului antropic asupra ecosistemului de luncă. Investigațiile asupra antropizării încă de la începuturi permit autoarei să urmărească acest fenomen, cu fluxurile și refluxurile sale, o perioadă de timp îndelungată și, astfel, să schițeze ipoteze credibile și să formuleze unele concluzii.

Sunt prezentate mărturii arheobotanice care atestă dinamica populării văii Siretului, influența antropică asupra mediului prin evoluția sistemelor de agricultură, începând cu activitățile populațiilor neolitice (cultivatoare de cereale) și sfârșind cu perioada contemporană, când impactul om-natură este deosebit de puternic.

În jurul anului 6000 î. H., odată cu instalarea Atlanticului și încălzirea climei, în Lunca Siretului se instalează primele populații neolitice, reprezentate de cultura Starčevo – Cris. Descoperirile paleobotanice din zonă: resturi carpologice ale unor specii de grâu (*Triticum dicoccum*, *T. spelta*), de orz (*Hordeum vulgare*), macro-

resturile vegetale ale altor taxoni (*Avena sp.*, *Prunus insititia*, *P. spinosa*, *Cornus mas*, *Malus sp.*), plantele cultivate pe terenurile aluvionare ale luncii, pășunatul animalelor domestice (bovine și caprine), relevă o anumită influență a acestor mici comunități neolitice asupra vegetației din lunca Siretului.

Cercetările botanice desfășurate în mai multe așezări eneolitice din Moldova (mil. V-IV î. H) ne dezvăluie cultivarea a numeroase specii, în special cereale și leguminoase: *Triticum dicoccum*, *T. monococcum*, *T. aestivum*, *T. spelta*, *T. durum*, *T. dicoccoides*, *Hordeum vulgare*, *Secale cereale*, *Avena sativa*, *Panicum milaceum*, *Pisum sativum* ssp. *arvense*, *Vicia sp.*, *Vicia ervilia*, *Lens culinaris*. S-au realizat, de asemenea, determinări ale speciilor ruderale și segetale din aceste culturi și din preajma lor. Interesante sunt și resturile de fructe ale unor specii cultivate sau din flora spontană care erau utilizate în alimentație: *Prunus insititia*, *P. domestica*, *Corylus avellana*, *Prunus avium*, *Cornus mas*, *Malus sp.*, *Pyrus sp.*. Aceste specii au fost determinate pe baza fructelor și semințelor carbonizate dar și a amprentelor de fructe sau frunze imprimate pe chirip. Importanță de semnalat este descoperirea în așezările eneolitice din Moldova a semințelor carbonizate și a amprentelor de sămburi pe ceramică și chirip, a două specii de viață de vie: *Vitis sylvestris* și *V. vinifera*; uneori semințele celor două specii fiind găsite împreună. Concluzia care se desprinde din aceste studii este că, în această epocă, s-a produs o anumită perturbare în evoluția naturală a vegetației din Lunca Siretului, prin introducerea în cultură a speciilor respective, influență care se va accentua spre sfârșitul eneoliticului.

Autoarea întreprinde, de asemenea, cercetări privind perioada geto - dacică (sec. I î. H - II d. H), pe teritoriul primelor așezări cu caracter orășenesc (*dave*) de pe Siret: Poiana (*Pirboridava*), Răcătău (*Tamisdava*) și Brad (*Zargidava*), locuite probabil de către mii de oameni, terenurile agricole și pășunile aflându-se evident în Lunca Siretului. Materialul arheobotanic care însoțește textul confirmă cultivarea în apropierea acestor *dave* a cerealelor, a viței de vie și a altor specii de plante.

În ebul mediu sunt introduse în cultură noi plante, printre care și castravetele, *Cucumis sativus*. Analiza informațiilor arheobotanice de la sfârșitul ebului mediu confirmă faptul că exploatarea luncii se intensifică, iar practicarea grădinăritului pe scară largă facilitează introducerea unor noi specii de plante.

Epoca modernă face ca impactul uman asupra naturii să fie tot mai puternic prin defrișări masive, schimbarea structurii pădurilor, irigații, îndiguriri, construcții hidrotehnice și utilități industriale, construcții civile, poluare, pășunat excesiv, exploatarea materialelor de construcții etc., toate ducând la schimbări mari în structura covorului vegetal, la dispariția unor zone întinse de vegetație naturală și la reducerea pădurilor de luncă și a zăvoaielor.

Capitolul privind istoricul cercetărilor botanice din zonă arată faptul că, deși valea Siretului a trezit interesul

botaniștilor încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea, acestia nu au cercetat-o în mod sistematic și nici în detaliu. Se impunea cu necesitate studierea integrală a văii Siretului, de la intrarea pe teritorul ţării noastre până la vărsare, fapt pe care a reușit să-l realizeze autoarea volumului.

Un capitol important al volumului se referă la flora vasculară actuală a luncii Siretului.

Conspectul floristic al luncii, care sintetizează atât datele publicate anterior în literatură cât și rezultatele cercetării autoarei, cuprinde 950 specii spontane (cu 139 subspecii), 4 hibrizi și 20 specii spontane și cultivate. Speciile aparțin la 93 familii. Autoarea a identificat în zonă un număr de 41 noi specii, dintre care 14 specii sunt rare, iar pentru 840 specii s-au identificat noi localizări. La fiecare dintre speciile enumerate în listă se indică bioforma, apartenența la diversele categorii fitogeografice și indicii ecologice: umiditate, temperatură, reacția solului, categorii de elemente la care se realizează și spectrele respective.

La conspectul floristic se adaugă și lista speciilor care au trăit în diverse perioade climatice: *tardiglaciar*, *preboreal*, *boreal*, *subboreal*, *atlantic*, *subatlantic*, specii determinate pe baza analizei lemnului subfosil colectat din aluvioniile Siretului.

O amplă extindere în cuprinsul lucrării o are capitolul privind vegetația din Lunca Siretului.

Conspectul asociațiilor vegetale numără 109 asociații dintre care 19 sunt noi pentru lunca Siretului. Asociația *Puccinietum convolutae* Monah et Aniței 1997 este nouă pentru știință, iar o serie de asociații sunt rare pentru Moldova. Cele 109 asociații, analizate și descrise în detaliu, sunt însoțite de tabele fitocenologice sintetice, precum și de o analiză fitogeografică, a bioformelor și a elementelor ecologice. Analiza vegetației se remarcă prin originalitate și o analiză complexă, cu un accentuat caracter ecologic. Sunt prezentate și caracterizate următoarele categorii de cazonoxoni: pădurile de luncă, zăvoaiele, tufărișurile, plantații forestiere, pajiștile, vegetația bălăilor, a terenurilor mlașinoase și buruienăriile.

În capitolul privind protecția florei și vegetației, autoarea descrie unele specii de plante rare, endemice și monumente ale naturii, considerând că aceste specii necesită o protecție globală, care se poate face în condiții optime numai prin ocrotirea fitocenozelor în care se găsesc acestea. În continuare, în lucrare sunt prezentate cele două rezervații forestiere din Lunca Siretului: *Lunca Zamostea și Rezervația forestieră de la Mircești*, cu date privind starea actuală și semnalarea unor situații care pun în pericol integritatea acestora.

Pentru salvarea unor asociații vegetale rare, caracteristice luncii, se propune în monografie, creaarea de noi arii protejate: Sălciișul de mlașină de la Bașta, com. Secuieni, jud. Neamț, Arinișul negru de la Călimănesti, com. Pufești, jud. Vrancea, Zăvoiul de plop și salcie (*Salicetum albae*) de la Voinești, com. Măxineni, jud.

Brăila, Bălțile Bulboaca, Balta lui Constantin, Manciuc de la Mircșeți, jud. Iași, Balta Cătușa de la Barboși, orașul Galați, Balta Mălină de la Șendreni, jud. Galați. În sprijinul acestor propunerii sunt invocate o serie de argumente pertinente.

Harta vegetației din Lunca Siretului, întocmită la scară de 1/500.000, prezintă grupele de asociații vegetale (alianțele) și modul de folosire a terenului. Amplul rezumat în limba franceză, care însoțește lucrarea, permite

cunoașterea de către cititorul străin a concluziilor unei lucrări monografice complexe, bine structurate, cu multe contribuții originale, interdisciplinare, permitând astfel intrările acestui studiu în circuitul științific internațional.

Valoarea științifică a volumului, ilustrația însoțitoare, editarea în condiții grafice deosebite, marchează o lucrare de certă referință în domeniul.

NICOLETA NECHITA

C. BOURQUIN-MIGNOT, J.-É. BROCHIER, L. CHABAJ, S. CROZAT, L. FABRE, F. GUILBAL, PH. MARINVAL, H. RICHARD, J.-F. TERRAL, I. THÉRY-PARISOT, *La botanique*, Ed. Errance, Collection «Archéologiques» dirigée par ALAIN FERDIÉRE, Paris, 1999, 208 p.

Cunoscuta editură *Errance*, specializată în publicații arheologice, ne oferă în colecția *Archéologiques* coordonată de prof. Alain Ferdière, un volum consacrat arheobotanicii, deși titlul său *La Botanique* ar putea deruta cititorul. Conceptul ca un manual, dar lipsit de didacticism supărător, volumul se adresează unui public larg interesat de cercetările arheobotanice. Cele șase capitole prezintă toate disciplinele subsumate arheobotanicii atât din punct de vedere metodologic cât și din punctul de vedere al principalelor descoperiri din Franța. Volumul este prevăzut cu un glosar și un carnet de adrese utile care îi măresc accesibilitatea și facilitează comunicarea interdisciplinară. M-am hotărât să prezint această carte din dorința a sensibiliza atât pe arheologii cât și pe botaniștii români pentru a contribui la renașterea arheobotanicii românești aflată într-o gravă criză.

În *Introducere*, Hervé Richard prezintă sumar modul în care dinamica naturală a vegetației a fost bulversată, începând din neolic, de defrișări, agricultură, pășunat, exploatari forestiere și introducerea de noi specii de plante. Consecințele activității antropice pot fi sesizate în analizele paleobotanice efectuate asupra siturilor arheologice. În volum sunt explicate metodologia și principiile fiecărei discipline paleobotanice - palinologia, antracologia, dendrocronologia, carpologia, studiul fititolitelor, etnobotanica - și astfel arheologii și botaniștii sunt incitați să apeleze la dialogul pluridisciplinar. Fiecare disciplină este discutată într-un capitol. Nu s-a fixat un săbion în ceea ce privește structura capitolelor. Fiecare disciplină este prezentată în funcție de caracteristicile ei și preferințele autorilor.

Palinologia, capitol redactat de Hervé Richard de la Laboratoire de Chrono-Écologie din Besançon, după o scurtă prezentare a începuturilor colaborării dintre arheologi și palinologi, se referă la rolul biologic al polenului și sporilor, istoricul metodei palinologice și criteriile de determinare ale polenului. Autorul subliniază faptul că dacă la început palinologia arheologică era considerată de arheologi ca o disciplină auxiliară, acum și-a câștigat statutul de disciplină de sine stătătoare indispensabilă cercetării arheologice.

Autorul subliniază faptul că pentru reconstituirea vegetației antice este necesară cunoașterea perfectă a producției și dispersiei grăuncioarelor de polen și a sporilor actuali, a relațiilor dintre ploaia polinică și vegetație. Sunt expuse principiile de bază dar și limitele analizei polinice, necesitatea efectuării analizelor polinice atât în interiorul cât și în exteriorul stațiunilor arheologice, alegerea și prelevarea corectă a echantioanelor pentru analiză și tehnică de laborator necesară.

Rezultatele analizei polinice ce contribuie la reconstituirea paleomediului vegetal și a evoluției impactului uman asupra covorului vegetal sunt prezentate într-un tablu al dinamicii vegetației în cuaternar și în mod deosebit în tardiglaciar și holocen. Ultima parte a capitolului *Palinologia* prezintă influența omului asupra formațiilor vegetale începând din preboreal. Pentru a-i convinge pe arheologi de utilitatea cercetărilor palinologice autorul prezintă pe lângă indicii polinici ai antropozării și primele efecte polinice ale neolitării, precum și rezultatele spectaculoase ale analizei polenului dintr-o necropolă tumulară. Capitolul este însoțit de o sumară bibliografie și de o listă ce cuprinde principaliii specialiști din Franța. Pentru noi această listă, cu 22 de nume este impresionantă, mai ales că în cercetarea de polen arheologic sunt angrenați și un număr important de masteranzi și doctoranzi care își pregătesc tezele în laboratoarele palinologice. Așa se explică nu numai impresionanta producție de lucrări științifice consacrate palinologiei dar și evidențele progrese ale acestei discipline în Franța. Din păcate, în România, în momentul de față nimeni nu mai lucrează în acest domeniu, în care am avut o oarecare tradiție.

Antracologia, redactată de Lucie Chabal, Laurent Fabre, Jean-Frédéric Terral și Isabelle Théry Parisot de la Institutul Botanic din Montpellier, este capitolul cel mai cuprinzător al lucrării. Antracologia este definită ca studiul cărbunelui de lemn găsit în context arheologic sau în sedimente naturale. După o expunere a principiilor, obiectivelor și istoricului disciplinei în care sunt subliniate și limitele antracologiei, inerente fiecărei discipline,

autorii atrag atenția asupra regulilor ce trebuie respectate pentru obținerea unor rezultate veridice: metode care să optimizeze coerența statistică a eșantionării, identificarea științifică riguroasă a speciilor și respectarea principiilor de interpretare. Sunt expuse detaliat metodele de prelevare ale cărbunelui de lemn începând din mezolitic până în ebul mediu, importanța calității spectrului antracologic și cantitatea absolută a fiecărei specii determinante, necesare interpretării paleoecologice.

Următoarea parte a lucrării prezintă importanța lemnului folosit pentru încălzire și pentru prepararea alimentelor, ca material pentru construcții și pentru confectionarea uneletelor și armelor. În Franță pentru încălzire și anumite activități de tip industrial omul a utilizat, în afară de lemn, și cărbunele de *pământ* și cărbunii de lemn (mangalul). Este interesant faptul că există evidețe arheologice pentru utilizarea lignitului încă din preistorie. Determinarea speciilor de arbori folosiți la construcții oferă arheologilor informații utile pentru identificarea tehnologiilor folosite la construcții, iar speciele de arbori domesticați pot indica gradul de sedentarizare a comunității studiate.

Ultima parte și cea mai consistentă a acestui capitol tratează informațiile ce pot fi furnizate de cărbunii de lemn: gestiunea consumului lemnos, ecologia pădurilorexploate și impactul spațial al comunităților asupra teritoriului, paleoecologia siturilor, originea culturii și domesticirea speciilor lennoase. Cărbunii de lemn constituie un material frecvent utilizat pentru datarea radiocarbon.

Capitolul de Antracologie este însoțit de o bibliografie cu cele mai reprezentative lucrări pentru acest domeniu.

Semine și fructe: Carpologia. Acest capitol este redactat de Philippe Marinal de la Centrul de Antropologie din Toulouse. După definiția carpologiei ca disciplină care studiază fructele și semințele din sedimentele arheologice, autorul precizează sectoarele sale de activitate: istoria alimentației vegetale, atât din punct de vedere al speciilor consumate cât și a modelor culinare; urmărirea evoluției proceselor agricole de la pregătirea solului la depozitare, transformarea produselor agricole și reconstruirea domesticirii speciilor agricole; cunoașterea într-o oarecare măsură a mediului înconjurător al siturilor și gestiunea acestuia; studiu unor practici de cult (ofrande, depozite funerare etc.).

Următorul subcapitol prezintă succint tipurile principale de conservare a paleosemințelor dintre care carbonizarea și mineralizarea ca rezultat al unei transformări chimice. Imbibiția, amprentele de fructe și semințe, uscarea acestora în mediu arid sau glacial sunt alte moduri de conservare.

Demersul carpologic este un subcapitol reprezentat și printre organigramă care oglindește diferitele etape ale cercetării carpologice într-un sit arheologic. Derularea acestui demers are două părți: o activitate de teren și una de laborator. Este subliniată imperativ necesitatea

prezenței carpologului pe teren, eventual de mai multe ori într-o campanie de săptămâni, pentru a urmări contextul arheologic, pentru a lua măsurile necesare de colectare și pentru a studia flora din imprejurimile sitului. Eșantionarea arheologică trebuie făcută în funcție de sit, de modul de conservare, de orientarea cercetării, de natura contextului, disponibilitățile diferitelor parteneri, constrângerile materiale. Tehnica folosită pentru recuperarea paleosemințelor este adaptată în funcție de natura sedimentului și modul de conservare a carپoreștilor.

În ceea ce privește aportul carpologiei la cercetarea arheologică, acesta este structurat în două contribuții majore: paleomediu și etnobotanică. Carpologia permite reconstituirea vegetației, identificând structura covorului vegetal, evidențiază sistemele agrare, defrișările, întinderea acestora. Aceste studii se fac prin compararea cu ecologia speciilor și asociațiilor vegetale actuale. Astfel, carpologia poate să aducă informații importante asupra cadrului socio-economic, asupra unor aspecte religioase, alimentației omului și animalelor, preparării hranei, speciilor oleaginoase, aromate, farmaceutice, ornamentale și de artizanat, agriculturii, depozitării recoltelor, schimburi comerciale, etc. Observăm că determinările de paleosemine sunt foarte importante pentru etnobotanică, cele două discipline fiind complementare.

Autorul prezintă și limitele carpologiei care sunt datorate unor factorilor naturali și antropici. Factorii naturali rezidă în natura materialului studiat, natura sitului și condițiile de conservare. Factorii antropici se referă la modul de preparare și consumul al fructelor, strategia prelevării eșantioanelor, competența carpologului și modul de interpretare a datelor obținute. Sunt prezentate sumar rezultatele cercetărilor carpologice obținute pentru istoria agriculturii în Franță, din neolitic până în antichitate.

Capitolul de carpologie propune schematic și o metodă de prelevare a paleo-semințelor în funcție de context, recuperarea vestigilor carpologice, modele de tratare și depozitare ale eșantioanelor. Lucrarea se încheie, firesc, cu o bibliografie sumară.

Dendrologia, este definită ca disciplină care are ca obiect de studiu identificarea și determinarea caracteristicilor morfologice și taxonomice ale speciilor lennoase ceea ce face posibilă datarea și interpretarea vestigilor lennoase. Capitolul este redactat de Christine Bourquin-Mignot de la Laboratorul de Crono-Ecologie din Besançon și Frédéric Guibal de la Institutul Mediteranean de Ecologie și Paleoecologie din Marsilia. Materialul de studiu pentru dendrologie sunt vestigiile lennoase din siturile arheologice subacvatice și mod special al așezărilor lacustre care oferă o excelență mare de conservare a materialului lemnos, în general distrus în mediu terestru.

Capitolul prezintă mai înălți originea geografică a lemnului pentru construcțiile navale antice. Dendrocronologia oferă un grad înalt de precizie cronologică a vestigilor și descoperă criteriile de selecție și modalitățile

de utilizare a lemnului în arhitectura navală. Este interesant pentru noi de notat că pentru a constitui un tablou de referință în analiza dendrocronologică a pieselor de lemn folosite în construcțiile navale, CNRS cu ajutorul Ministerului Culturii, a angajat un vast program de cercetare *Dendrochronologia și dendromorfologia epavelor antice din Mediterana*. Contribuția deosebit de importantă a dendrologiei în sprijinul arheologiei este ilustrat prin descoperirile și determinările din siturile neolitice, din mediu umed, de la Chalain și Clairvaux (Jura), săpături conduse de mai multe decenii de P. Pétrequin. Sunt prezentate și rezultatele din aşezarea medievală de la Charavines-Colletière (Isère), sub direcția lui M. Colardelle și E. Verdel. Toate siturile menționate și multe altele beneficiază de vaste programe de cercetare pluridisciplinară. În funcție de înregistrarea în inelele anuale a variațiilor fizico-chimice și biotice caracteristice mediului în care s-au dezvoltat arborii, dendrologia este o sursă de informații extrem de prețioase pentru reconstituirea climei din holocen.

Autorii prezintă metoda de prelevare a vestigilor lemnăoase, tratamentul eșantionelor și metodele de analiză. În concluzii, se subliniază complementaritatea analizei dendrologice cu analiza lemnului carbonizat. Și acest capitol este însotit de o bibliografie selectivă.

Studiul fitotitelor (Les Phytolithaires) este redactat de Jacques-Élie Brochier. Aceasta disciplină, considerată nouă, se dezvoltă începând cu sfârșitul secolului 19, îndeosebi în Germania, iar după război în ūările anglo-saxone. După Georges Deflandre "fitotitele reunesc toate corpusculile silicioase de origine vegetală întâlnite izolat în stare fosilă sau subfosilă". Cercetarea acestor corpuscule, care iau naștere în sau între celulele vegetale, demonstrează legăturile existente între structurile anatomice și formele fitotilitelor observate. Corpusculele silicioase prezente în frunzele unei specii sunt diferite de cele prezente la altă specie, detaliu ce permite diferențierea precisă a speciilor.

Autorul descrie succint elementele tehnice de teren și apoi procedurile de extragere a fitotitelor în laborator. Fitotitile reprezintă o sursă de informații importante asupra peisajului vegetal din trecut, agriculturii și alimentației oamenilor din trecut. Trebuie să notăm că, în lăra noastră această disciplină nu a fost încă practicată. Bibliografia care însoteste capitolul este foarte sumară, explicabil prin noutatea acestor cercetări în arheologie.

În ultimul capitol Stéphane Crozat prezintă *Datele florale actuale: Etnobotanica și Arheologia*. După autor, etnobotanica este "știința care analizează și definește, într-un context socio-cultural, ansamblul cunoștințelor și obiceiurilor umane privind vegetația". Etnobotanica contribuie la cercetarea arheologică și istorică prin identificarea folosirii în trecut a speciilor vegetale și a originii unor specii actuale. În teritoriile afectate de factorul antropic (construcții, agricultură), mediul natural suferă schimbări în caracteristicile solului atât de ordin

fizic cât și chimic, schimbări care se reflectă și în structura vegetației. Apar astfel comunități vegetale atipice zonei de vegetație respective. Cele mai reprezentative sunt comunitățile de plante ruderale care se dezvoltă pe terenuri cu ruine, gunoaie menajere, margini de drum, pajiști și plantele segetale, caracteristice terenurilor cultivate.

În partea rezervată considerațiilor metodologice autorul se referă la criteriile de alegere a siturilor, identificarea situației geografice, istorice, a speciilor vegetale indicatoare a prezenței umane, alcătuirii relevelor etnobotanice, respectând nomenclatura științifică botanică. Autorul prezintă două exemple de cercetare etnobotanică în aşezările medievale de la Le Clos de la Plone, sec. XIV și Courdes, sec.XII.

Ultima parte a capitolului se referă la utilitatea etnobotanicii pentru arheologie: reperarea aşezărilor, a vechilor terenuri cultivate, a căilor de comunicații, prezența construcțiilor subterane, canalelor, gardurilor vii, a datării introducerii unor specii ornamentale, rituale, industriale, medicinale în cultură, redescoperirea utilităților vechi a unor specii. Autorul prezintă și un număr de 18 specii antropogene pe straturi de vegetație, identificate în siturile discutate și în final o bibliografie botanică.

Deosebit de important pentru arheologi și pentru orice cititor este *Glossarul* care explică termenii principali cu care operează disciplinele botanice componente ale arheobotanicii. Volumul *La botanique* dezvoltă și faptul că numai importanța fiecărei discipline botanice și faptul că numai coroborarea tuturor metodelor de cercetare oferite de arheobotanică ne oferă o imagine veridică asupra mediului înconjurător a siturilor arheologice studiate și a comunităților umane care ne interesează.

Volumul se sfărșește cu o listă de *Adrese utile*, laboratoare din Franța care pot fi solicitate pentru investigații complexe ce uneori reclamă aparatură sofisticată și cercetători specializați. Nu poți să nu fii impresionat de importanța și atenția care este acordată arheobotanicii în Franță și de numărul mare de laboratoare și cercetători care se consacră studiilor de acest gen.

Citind volumul pe care îl prezentăm nu poți să nu îi cuprins de un sentiment de frustrare constatănd că în România și astfel de lucrare, atât de necesară, pentru arheologi, studenți și cititori interesați de arheologie, nu poate fi realizată. Din cele șase discipline care compun arheobotanică doar una singură, carpologia, mai este practicată în România de cinci cercetători, dintre care trei aflați la începutul carierei. Discipline ca palinologia, antracologia și etnobotanica în care avem o onorabilă tradiție nu mai sunt practice. Cât despre fitotitele termenul nici nu este consemnat în dicționarele românești. Situația cercetării arheobotanice în România este nu doar îngrijorătoare ci de-a dreptul penibilă și se impune o rapidă și energetică revitalizare a ei. Nu trebuie să ne

scuzăm prin lipsuri materiale și prin numărul mic de arheobotaniști, principala defecțiune se află în cîmpul arheologilor care nu sunt interesați de o cercetare interdisciplinară reală care ar contribui la obținerea unor importante informații asupra mediului și a comunităților umane studiate. Din păcate, sunt numeroși arheologi care nu fac nici infișul efort de a colecta macroresturile vegetale apărute în săpătûră și de a le dirija, împreună cu datele indispensabile unei adevărate cercetări (datare, atribuire culturală, context arheologic etc.), spre un laborator arheobotanic pentru determinare și interpretare. Trebuie, însă, să subliniem faptul că utilizarea unei singure discipline arheobotanice și mai ales colectarea incorectă a eșantioanelor și neutilizarea informațiilor, furnizate de arheobotaniști, nu rezolvă criza în care ne aflăm.

Eiind vorba de o știință interdisciplinară este necesară colaborarea atât a botaniștilor cât și a arheologilor, cheia rezolvării acestei grave crize fiind de sistemul de învățământ. În stadiul actual de dezvoltare a științelor „ucenicia la locul de producție” nu mai este o soluție.

Apreciem că învățământul românesc trebuie să gândească o strategie privind cercetarea pluridisciplinară, aici găsindu-și locul și disciplinele conexe arheologiei. și deoarece ne referim în special la arheobotanică, cercetătorii care vor lucra în acest domeniu trebuie să aibă formație de botaniști. Nu poți să faci arheobotanică fără să cunoști abc-ul botanic, ori un arheobotanist, în unele situații, trebuie să facă analize botanice complexe, fitosociologice, singurele care pot ajuta la reconstituirea tehnologilor agrare folosite în vechime. Este sarcina învățământului universitar (arheologic și biologic) să formeze prin masterate și doctorate în țară și în străinătate, specialiști în carpologie, palinologie, antracologie, dendrologie și fitofite și să realizeze cooperarea acestora cu arheologii.

Ar fi de dorit ca lucrarea pe care am prezentat-o să fie tradusă și publicată în România pentru a sensibiliza atât cercurile arheologice cât și cele botanice în favoarea unei cercetări pluridisciplinare imperios necesară arheologiei românești.

FELICIA MONAH